

9606

1912

333-A

G-38

ՀԱՅ ԳԻՒՂԻ ՔԱՐԱՅԱՆՔԵՐԸ

ԵՒ

ՕՆՆԻԿ ԷՖ. ՏԵՐՈՒՆԵԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՍՆՊՈՒՀ ՆԱԽԱՍԱՐԳԵԱՆ

2000

361

333.9

G-38

ՑԱՊԱՐԱՆ (ՇԱՆԹ)

Կ. ՊՈԼԻՍ

1012

333.9

-38

25

Printed in Turkey

ՀԱՅ ԳԻՒՂԻ ՔԱՐԱՅԱՆՔԵՐԸ

Ե Ի

ՕՆՆԻԿ ԷՖ. ՏԵՐՈՒՆԵԱՆ

ԳՐԵՑ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԶՆԱՆԱԿԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ (ՇԱՆՔ)

Կ. ՊՈԼԻՍ

1912

2010

79/7

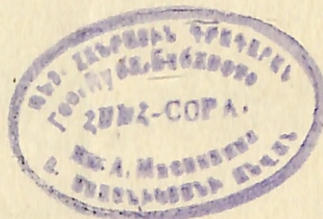
Պանտրմաչի թեմերէն Հայ Գիւղի քարահանքերու խնդիրը բաւական ժամանակէ ի վեր կ'զբաղեցնէ Ազգ. Պատրիարքարանը, տեղւոյն Առաջնորդարանը և երբեմն թերթերը :

Վերջին անգամ այդ քարահանքերը շահագործելու ձեռնարկած էր Պօլսոյ վաճառականներէն Օննիկ էֆ. Տէրունեան, բայց Տէրունեան էֆէնտի, շահագործման ընթացքին դիմեց այն տեսակ անարդար միջոցներու, որոնք ո՛չ միայն կը վտանգէին զիւղացւոյ ու եկեղեցւոյ շահերը, այլև բոլորովին կը հակասէին իր յանձնառութեանց և իրկնքած պայմանագրին :

Տէրունեան էֆէնտի այս ընթացքը, ինչպէս պիտի հաստատուի ստորեւ, փճացուց խեղճ զիւղացի աշխատաւորներուն և Հայ Գիւղի եկեղեցւոյն անընաբարելի ու նուիրական իրաւունքները : Այնպէս որ, հակառակ զիս իրեն կապող նիւթական նկատումներու, ստիպուեցայ հակառակել իր անարդար պահանջումներուն և պաշտպանել զործաւորներուն ու եկեղեցւոյն վտանգուած իրաւունքները : Բայց անա Տէրունեան էֆ. ուրիշ միջոցի մը դիմեց, աշխատելով Պօլսոյ Ազգ. շրջանակներուն մէջ զիս վարկաբեկելու՝ կարգ մը անտեղի ամբաստանութիւններով և զրպարտութիւններով : Ուստի հարկաւորեցայ բուն խնդիրը և անոր իրաւարձութիւնները փաստերով պարզել հրապարակաւ և հանրութեան դատաստանին ներկայացնել :

Պանտրմա-Պալքէսէր միացեալ վիճակներու Առաջնորդ Գեր. Տ. Կարապետ Նպիսկոպոս Մաղլըմեան 7 Մայիս 1907 թուակիր պաշտօնագրով մը կը յանձնարարէր ինձ որ Հայ Գիւղի քարահանքերու ծանօթ խնդրոյն նկատմամբ հարկ եղած քննութիւնը կատարելով՝ յայտնեմ իմ գոյացուցած համոզումս թէ՛ այդ խնդրոյն մէջ իրաւունքը ո՞ր կողմինն է, զիւղացւոց թէ Գութօ եղբարց :

Նորին Սրբազնութեան հանդէպ ունեցած մասնաւոր յարգանքս և աղայ հասակէս զիւղացւոց շատերուն հետ բարեկամական յարաբերութիւնս և մանաւանդ խնդրոյն նիւթական և բարոյական տեսակէտով ստացած կարեւորութիւնը պարտաւորեցին զիս այս մասին երկար և մանրազնին քննութիւն կատարել : Բայց կատարեալ համոզում գոյացնելու համար հարկ էր ի ձեռին ունենալ այդ խնդրոյն վերաբերեալ բոլոր պաշտօնական թուղթերը, արձանագրութեանց պատճէններն, ևն. : Յաւ է ըսել որ պաշտօնական թղթերու կարեւոր

167
40

մասը կը պակսէր, մաս մ'ալ հոս հոն այլ և այլ անձերու ձեռք անխորհամ թողուած էր: Արդ, կը մնար ինձ կանխաւ այդ բոլորը հաւաքել, կարգի դնել և ըստ այնմ քննել:

Հարկ էր ձեռք բերել Պանորմայի, Էրտէկի, Պալքէսէրի և Պրուսայի վարչական ժողովներու կողմէ այդ խնդրոյն մասին այլ այլ ժամանակներու մէջ տրուած որոշումները, նախնական, վերաքննիչ և վճռալինչ դատարաններու վճռագրերը, անտառաց, ներքին գործոց և կալուածոց նախարարութեանց հրամանագրերու պատճէնները, քննիչ մարմնոց և երկրաչափներուն տուած տեղեկագրերը, քարտէսները, քաբուի իլլուխապէրները և երկու հակառակորդաց միջեւ փոխանակուած բողոքագրերը, նամակները և ուրիշ բազմաթիւ թղթեր:

Պաշտօնագրերէն անկարեւոր մաս մը հազիւ կարելի եղաւ հաւաքել. կարեւորները կորսուած էին. ուստի, անդադար երթեկեկելով և մեծ դժուարութեանց բաղխելով, իւրաքանչիւր պաշտօնատունէ ձեռք բերի վաւերացեալ պատճէններ, մօտաւորապէս 15 կտոր:

Խնդիրը այն աստիճան կնճռոտած էր որ 1907 Ապրիլէն մինչեւ 1909 Մայիս հազիւ հազ կրցայ աւարտել հետախուզութիւններս և անոնց վրայ հարկ եղած քննութիւնները:

Արդէն քսան տարիներէ ի վեր այդ քարահանքերը խնդրոյ և դատավարութեան առարկայ եղած էին մէկ կողմէ գիւղացւոց, և միւս կողմէ Գարապէլլայի, Մօրթմանի և Գութօ եղբայր միջեւ, ուրնցմէ իւրաքանչիւրը կը ներկայանար իրր աէր քարահանքերուն:

Ձեռք բերուած պաշտօնագրերը, արձանագրութիւնները մի առ մի քննելով համոզուեցայ որ իրաւունքը հիմնովին գիւղացւոց կողմնէ թէւ, բայց իրենց հակառակորդներուն զօրաւոր ոյժը, որ աւելի անպարտելի կը դառնար նախորդ բէժիմին կողմէ օտարականներու ընծայուած բարեացակամութեամբ, շատ դժուարին, գրեթէ անկարելի կը դարձնէր գիւղացւոց իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը:

Պէտք է մտածել որ գիւղացւոց հակառակորդները պանքէր, օւրէժիմի օրերուն, թէ գիւղացի, թէ աղքատ, թէ օսմ. հպատակ և թէ մանաւանդ Հայ էին...

Եւ սակայն Հայ Գիւղի քարահանքերու խնդիրը նոյն գիւղացւոց համար մահու և կենաց խնդիր մըն էր, որովհետեւ ալ մշակելի հող չուէին, եղածները քանի մը այգիներ և թթաստաններ են միայն, որոնք ընակիչներուն թիւին հետ բաղդատմամբ անբաւական են: Իրենց գլխաւոր ապրուստի միջոցն են քարահանքերը:

Խեղճ գիւղացիները, 1889-1902՝ ամբողջ 13 տարի յիշեալ ոտնձգութեան դէմ մաքառելով և մօտ 8—900 ոսկի ծախսելով հան-

դերձ չէին կրցած կասեցնել այն նիւթական ու բարոյական զօրաւոր ոյժը որ կը ցցուէր իրենց դէմ. միւս կողմէ, վերոյիշեալ շահագործողներուն մեքենայութեանց չնորհիւ գիւղին մէջ ալ առաջ եկած երկպառակութիւններէն ու խռովութիւններէն ձանձրանալով, 1902ին ստիպուած էին Գութօ եղբայր հետ իրաւախօսութեան դալ և պայմանագիր մը կնքել:

Եօթը տարուան համար կնքուած այս պայմանագրութեան համաձայն, գիւղացիք յանձն առած էին Պ. Գութօի ծախել իրենց չինած բախէ քարերը: Գութօ եղբայր նաեւ յանձնառու էին գործաւորներու աշխատավարձէն զատ իւրաքանչիւր քարի համար մէկ փարա տալ գիւղին եկեղեցւոյն:

Սոյն պայմանագրութեան վրայ՝ մինչեւ 1909 Մայիս վերջ՝ երկու կողմն ալ անհամաձայնութիւններն ու դատավարութիւնները դադարեցուցած էին, սակայն՝ Գութօ եղբայր գիւղացիներէն մաս մը ո' է է կերպով իրենց կողմը շահելով, առաջին առթիւ իսկ, հակառակ իրենց յանձնառութեան, և չնորհիւ իրենց վայելած ազդեցութեան, հարկադրած էին գիւղացիները որպէս զի փոխանակ տասը փարայի ինչպէս պայմանագրուած էր, վեց փարայի ծախսն քարերը, և յաջողած ալ էին:

Պաշտօնեալ ժամանակէն երկու տարի առաջ, Գութօ եղբայրները կ'առաջարկէին նորոգել պայմանագրութիւնը և պայմանաժամը երկարել: Բնականաբար՝ իրենց կուսակիցները կը համակերպին և կը ջանան միւսներուն ալ ընդունիլ տալ, բայց քարակոյններէն մեծագոյն մասը՝ արդէն բերանինն այրած՝ կ'ուզեն մերժել. միւսներն աւտեն կը տատամսին ալ, խորհելով որ եթէ համակերպին, նորէն պիտի սկսին երբեմնի երկպառակութիւնները, և անոնց հետ ալ Գութօներու դէմ մղուած դատավարութիւնը որուն ելքը անորոշ էր իրենց համար: Զէ՛ որ Գութօները ամենագոր էին. անշուշտ հնար մը պիտի գտնէին իրենց կողմը շահելու հին բէժիմին բռնակալ կառավարութիւնը, և այն ատե՛ն... այդ կառավարութեան մէկ քմա-հաճոյքը կրնար աննկատ ոտնակոխ ընել նոյն իսկ ամէնէն նուիրական և ամէնէն անհերքելի իրաւունքը:

Ահա այդ միջոցին է որ Առաջնորդ Գեր. Տ. Կարապետ Սրբազան կը գրէր ինձ վերոյիշեալ նամակը և կը փափաքէր իմ կարծիքս ունենալ սա երկու հարցերու մասին. — Գութօներուն հետ ո' է է կերպով համաձայնիլը, թէ մերժելով անոնց առաջարկը, աւելի նպաստաւոր պայմաններով ուրիշ վաճառականի մը հետ պայմանաւորուիլը օգտակար պիտի ըլլար գիւղին:

Արդարեւ ուրիշ վաճառականի մը հետ պայմանաւորուիլը գիւղացիներուն համար խիստ օգտակար պիտի ըլլար, սակայն Գութօ

եղբարք իրենց առջի պահանջումներուն վրայ պնդելով դարձեալ խեղճերուն գլխուն փորձաք պիտի ըլլային, անխելանալի դատաւարութեանց դուռ պիտի բացուէր, և ով գիտէ խնդիրը ո՞ւր պիտի յանգէր:

Գուժօ եղբարց հետ պէտք էր կամ համաձայնիլ և կամ բոլորովին մերժել իրենց ամէն պահանջումները. անշուշտ եթէ խնդիրը ի նպատակ գիւղացիներուն յաջողցնելու վստահ ըլլայինք: Տարակոյս չկայ որ այս վերջին եղանակն էր լաւագոյնը, որովհետեւ այդ միայն կրնար ապահովել գիւղացւոց և եկեղեցւոյն շահերը: Մինչդեռ պայմանագրութեան նորոգումը և պայմանաժամայն երկարաձրգումը՝ դատին կորուստէն աւելի աղէտալի չըլլալով հանդերձ, թէ եկեղեցւոյն և թէ գիւղացւոց համար փաստակար էր:

Իրաց այս վիճակին մէջ թէ Առաջնորդ Սրբազանը և թէ՛ գիւղացիք աննդէտ կ'սպասէին թէ վերոյիշեալ երկու միջոցներէն ո՞րը պիտի նախընտրեմ:

Խիստ փափուկ և վստահաւոր գիրքի մը մէջ էի, որովհետեւ գիւղի մը ժողովուրդն ու եկեղեցին իմ ձեռքովս կամ պիտի աղատուէին գերութենէ և կամ յետին թշուառութեան պիտի մատնուէին: Իմ կացութիւնս դժուարին կը դառնար անոր համար մանաւանդ որ յաջողութեան մը պարագային ոչ մէկ նիւթական կամ բարոյական ապանով վարձք պիտի ստանայի, մինչդեռ, եթէ դատը կորսնցնէինք, անվրէպ իմ վրաս պիտի կուտակուէր իրենց իրաւունքէն զրկուած և յետին թշուառութեան մատնուած գիւղացւոց, և անոնց հետ ալ մամուլին ու հանրային կարծիքին անէճճն ու լուտանքը:

Կատարած քննութիւններս սկիզբէն ի վեր ամէնէն զաղտնի պահելու ստիպուած էի, որովհետեւ հակառակորդ կողմը լսելով անշուշտ խոչընդոտներ պիտի հանէր և պիտի չթողուր որ քննութիւններս առաջ տանէի և կամ արձանագրութեանց և որոշումներու պատճենները ձեռք բերէի: Ի վերջոյ հակառակորդները երբ իմացան որ վերոյիշեալ քառահարկութեան խնդիրը իմ կողմէ կը քննուի, և պայմանագրութիւնը նորոգելու կամ մերժելու հարցը իմ կամքիս թողուած է. Գարապէլայի (որ այն ատեն ողջ էր) և գիւղին մէջ բնակող Միրասեւտեան Մկրտիչ Էֆ.ի միջոցաւ ինձ ղեկնցին որ գիւղացիները համոզեմ և պայմանագրութիւնը նորոգուի: Միևնոյն ատեն կ'աշխատէին նաեւ զիս համոզել որ իրենք կատարեալ իրաւունք ունին արդէն:

Ստուգիւ, ինչպէս որ վերեւ յայտնեցի, գիւղացիք կատարեալ իրաւունք ունենալով հանդերձ, նախորդ բէժիմին օրով որ և իցէ կերպով չէին յաջողեր, այսինքն գիւղացւոց տրուած արտօնազերին ու բափուի իմուխապիւրներ Պրուսայի վարչական ժողովի

որոշումով ջնջուած և խնդիրը երկու անգամ դատական շրջանակներէ անցած, ու վերջնական եղբակացութեան մը չէր յանգած: Ասանցմէ զատ՝ Պատրիարքարանի մէջ այս խնդրոյն վերաբերեալ թողութեան հետ կը գտնուէր տեղեկագիր մը (*) նախկին Քաղ. Ժողովի անդամներէն փաստաբանի մը կողմէ տրուած, ուր ըսուած էր թէ գիւղացիք անիրաւ են, և թէ այս դատը չի կրնար ի նպատակ անոնց շահուիլ:

Ասկէ համոզուելով՝ գիւղացւոց մէկ կարեւոր մասը, առարկելով թէ Գուժօնները իրաւունք ունին ամէն պարագայի մէջ, պայմանագրութիւնը նորոգելու համամիտ գտնուած եւ ոմանք մինչեւ իսկ ստորագրած էին:

Իմ համոզումս միշտ այն եղած էր որ եթէ յամառ ու անվստահ կերպով մը աշխատուէր, Գուժօնները, հակառակ իրենց բովանդակ աղեկացութեան և կողմնակի միջոցներուն, չէին կրնար գիւղացւոց ու եկեղեցւոյն նուիրական իրաւունքները կապտել: Ես գործէն չէի յուսահատած սկիզբէն, և կ'աշխատէի ձեռք բերել բոլոր պաշտպանողական միջոցները որոնցմով պիտի կրնայի Գուժօններու յաւակնութիւնները չքացնել: Այս համոզումս թէ՛ Սրբազան Առաջնորդին և թէ՛ գիւղացւոց յայտնեցի և համոզեցի զանոնք, ըսելով որ եթէ գիւղացիք միանան հաստատամտութեամբ, ժամանակ մը նեղուելու յօժարին, իրաւունքը անվրէպ կը շահուի: Իմ սոյն յայտարարութեանէս թէ՛ Սրբազան Առաջնորդը և թէ՛ գիւղացիք չափազանց գոհ ըլլալով վստահեցան, և որոշեցին յարաբերութիւնը խզել Գուժօ եղբարց հետ: Վրայ հասաւ Օսմ. Սահմանագրութեան վերահռչակումը որ բոլորովին ամրապնդեց մեր յոյսերը:

Այս միջոցին Գուժօ եղբարք Պատրիարքարանի ղեկավարով Առաջնորդ Սրբազանին գէժ բողոքեցին, որպէս թէ՛ Առաջնորդը գիւղացիները իրենց դէմ կը գրգռէ եղեր: Սպառնացան նաեւ թէ քարահանքերու խնդրոյն մէջ իրենք բացարձակ իրաւունք ունենալով՝ եթէ ստիպուին դատաւարութեամբ հաստատել իրենց իրաւունքը,

(*) Տեղեկագրոյն վճռական մասը բառ առ բառ այս է. —

«Վէլ հասել կէրէք Թագաւոր Էֆէնտի վէ կէրէք մէզբեր քիլիսէ վէ Էհալիի Գարիյէ Թարաֆլարընտան տէրմէտան գըլընան Էսպապ վէ Խարազ օլունան Էվրազը մէվճուտէ քանունէն մուժաիլէյ Տօթօր Վօթմանըն մէզբեր բուխաթնամէլէրէ միւթէնէտ պուլունան հագգը բիւճհանիլէթին տէֆ ու բէֆ Խտէր հիւքիւմ վէ գուվէթի հաիզ օլամաթըր վէ տավայը հագըրատա քիւլիսէյէ վէ Էհալիի բարիլէյէ մուճիպի իսթիֆատէ պիւր հալ տաիի կէօրիւլէ մէտիյի Խուսուլարը թէպիքթաթը վազատաան անլաշըլըլ Խտէտ Խճայը Խճայը մէնութ բէյի ալիլէրի տիւր օլպապտէ Էմրու Խրատէ հագըրէթի մէն Է Էւլ Էմրիտիւր»

46 թէշրին սանի 314:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՍՍԱՍԵԱՆ

եկեղեցւոյն յատկացեալ քար գլուխ մէկ փարան ալ պիտի չտան, թէեւ այսօր պարտաւոր են տալու :

Այս մասին Առաջնորդ Սրբազանը, որչափ ալ իմ կողմէ տրուած վստահութենէն համոզուած, խնդրին կարեւորութիւնը նկատի առնելով, ապագային ծագելիք ամէն պատասխանատուութենէ ազատ ըլլալու համար, խնդրելը ներկայացուց Ազգ. Կեդր. Վարչութեան, խնդրելով որ մասնագէտներու կողմէ քննուի եւ ըստ այնմ հրահանգ տրուի իրեն :

Կեդր. Քաղ. Ժողովը՝ այս մասին քննութիւն կատարելով՝ եզրակացութիւնը տեղեկագրով մը ժողովին յայտնելու համար ամբողջ թղթերը յանձնեց Շիրինեան Միհրան էֆէնտիին, իրեւ մասնագէտ այսպիսի քարահանքերու և հանքերու վերաբերեալ գործերու :

Սակայն յիշեալ մասնագէտ էֆէնտիին, չենք գիտեր ի՞նչ պատճառաւ, իր տեղեկագրին մէջ գիւղացիները բողբոջին անիրաւ ներկայացնելով կ'աւելցնէր թէ դատը պիտի կորսնցնեն, և եթէ զիւրազինները իրաւունք ունենան իսկ, Գութօ եղբարք օտարահպատակ ըլլալով՝ Օսմ. Կառավարութիւնը անոնց անսպաստ որոշում մը պիտի չտայ, դատը պիտի չահին և յառաջիկային եկեղեցւոյն մէկ փարան անգամ չպիտի տան, ու հարկ պիտի ըլլայ դարձեալ Գութօ ներուռն հետ պայմանագրութիւնը նորոգելու : (Սոյն տեղեկագիրը պահուած է Պատրիարքարանի մէջ) :

Այս տեղեկագրին համաձայն Պատրիարքարանը կը յանձնարարէ Պատրիարքարանի Առաջնորդին՝ հարկ եղածն ի գործ դնել :

Երբ ասիկա լսեցի, զարմացայ և անհարկին ցաւ զգացի, որովհետեւ այդ աստիճան լուրջ հարց մը վճռուած էր այսքան հարեանցի քննութեամբ և դատապարտելի թեթեւութեամբ : Այդ զարմանալի տեղեկագիրը չէր կրնար խախտել իմ նախկին համոզումս : Հետեւաբար, խորհուրդ տուի առաջնորդ Սրբազանին որ դիմադրէ Գութօներուն :

Ասոր վրայ՝ Պօլիս կանչուելով, ներկայացայ Գարեան էֆէնտիին ատենապետած Քաղ. Ժողովին, և պարզեցի այն օրինական հիմքը՝ որոնց վրայ հաստատուած էր գիւղացւոց շահերուն փրկութեան մասին ունեցած խորին համոզումս : Ի պատիւ Գարեան էֆէնտիին, հարկ կը զգամ այստեղ խոստովանելու որ իր ծանօթ օրէնսդիտութեամբ ու խորատեսութեամբ, առաջին վայրկեանէն իսկ ընդգրկեց իմ համոզումս, և հակառակ անոր որ վերոյիշեալ տեղեկագրին հեղինակը՝ Շիրինեան էֆէնտիին՝ կ'անդամակցէր միեւնոյն Քաղ. Ժողովին, որոնց խնդրին վերաբերեալ բոլոր թղթերն ինծի յանձնել և յանձնարարել որ դատի ձեռնարկեմ :

Գութօ եղբարց հետ պայմանագրուած միջոցը 1909 Մայիսին լրացած ըլլալով, գիւղացիներուն հրահանգ տուի որ այլևս քար չծա-

խեն անոնց, և պատրաստուեցայ դիմադրելու այն փոթորիկին զոր Գութօները պիտի յարուցանէին այս որոշման փոխարէն :

Այդ միջոցին Գութօ եղբարց կողմէ յաճախ դիմումներ եղան ինձ, մինչև իսկ հեռագրով Միխալըճէն հրաւիրեցին զիս : Գիւղին մէջ գտնուող Միրասեփեանէն ալ այս իմաստով նամակ մը ստացայ : Իրենց փափաքը միշտ նոյնն էր. պայմանագրութեան նորոգումը կ'առաջարկէին, խոստանալով զիս լայնօրէն վարձատրել ծառայութեանս փոխարէն :

Ստուգելու, քանի մը պայմաններով, մանաւանդ գիւղացւոց սեփականութիւնը հաստատելու եւ ընդունելու պայմանով՝ պայմանագրութիւն մը կնքելու համար իրենց հետ բանակցութեան մը տայ, սակայն Շիրինեան էֆէնտիին, Գութօներու կողմէն, այս պայմանին դէմ կեցաւ :

Այնուհետեւ մենք ալ Գութօներու դէմ բացարձակ պայքարող մը համարուած էինք, հետեւաբար հակառակորդ կողմը պիտի սկսէր մաքառիլ մեր դէմ, վստահելով՝ արտօնագրերու և վաղուց հետէ իրեն ինպաստ տրուած որոշումներու, զորս ձեռք բերած էր զանազան միջոցներով, Հին Րէփիմի ընթացքին :

Միայն խիստ կարեւոր կէտ մը մտաւ մտնելու առարկայ եղած էր ինձ, այսինքն՝ կոփուած քարերը վաճառելու տեղ մը պատրաստելով ապահովել քարակոփներու առօրեայ ապրուստը : Ուրովհետեւ քարակոփներէ ոմանք, առանց դրամի մնալով, կրնային Գութօներու կողմը քռնել, եւ 5-10 զրուչի առժամանակեայ անապահով շահ մը գերադասել այն աւելի մեծ եւ աւելի ապահով շահէն՝ զոր դատավարութեան յաջող ելքը կրնար ապահովել իրենց, ինչպէս իրենց զաւակներուն և թոռներուն : Բարեբախտութիւն մըն էր որ այսպէս մտածելու տրամադիր գիւղացիներ չատ սակաւաթիւ էին :

Գիւթուրութիւն չկրեցինք քարերը ծախելու համար գնորդ գրտնելու մասին, որովհետեւ Օսմ. Սահմանագրութիւնը նոր հռչակուած ըլլալով Պօլսոյ թաղապետութեան չըջանալիները ձեռնարկած էին փողոցները սալարկերու եւ քարերու պէտքը խիստ զգալի էր :

Բարեկամներէս Պատրիարքարան Մարեան Արմենակ էֆէնտիին հետ, որ այս տեսակ քարի գործերու մասին քիչ չատ հմտութիւն ունի, ըստ բաղդի դիմեցինք Կ. Պօլսոյ վաճառականներէն Տէրունեան Օննիկ էֆէնտիին, որուն գործառնութեանց հետ կրնար պատշաճիլ նաեւ այս քարի առևտուրը : Տէրունեան էֆէնտիին մեծ փութկոտութեամբ ընդունեց մեր առաջարկը, և ահա Մարեան էֆէնտիին ընկերակցութեամբ մտաւ այս քարի գործին մէջ : Գիւղացիները իրենց քարերը Մարեան էֆէնտիին կը ծախէին, այս վերջինն ալ, Տէրուն-

եան էֆ.ի հաշուին քարերը կը փոխադրէր Պօլիս, ուր կը ծախուէին թաղապետական զանազան շրջանակներու:

Այս միջոցին Գուլթո եղբարք, պայմանագրութեան նորոգութեան յոռատաւոր, զիմեցին Պանտրմայի հանքային պաշտօնեային և անտառաց ու հանքաց նախարարութեան, որպէսզի վարչական որոշումով հանքերու աշխատութիւնները դադարեցնեն:

Արդարեւ, կառավարութիւնը այդ հանքերուն համար Գուլթոնքուն պաշտօնական արտօնագիր տուած ըլլալով, շահագործելու իրաւունքը իրենց կը վերաբերէր, և հետեւաբար՝ առանց իրենց հաճութեան, Հայ Գիւղի քարակոյններու աշխատութիւնը իրաւունքի բրուհարութեամբ մը ըլլալով՝ պէտք էր վարչական եղանակով արգելուէր: Ըստ երեւոյթին այս պահանջով իրաւացի էր, բայց էապէս անիրաւ էր. գիւղացիին իրաւունքը երեւան հանելու համար պէտք էր պայքարիլ, աշխատիլ, և ստոր համար հարկ էր ծախք ընել:

Աշխատիլ, մաքառիլ, յոգնիլ՝ առանց վարձատրութեան ապահով հեռանկարի, այս ամէնը սիրով յանձն առած էի. բայց անդին դատական. երթեկեկի և ուրիշ տնտեսական ծախքեր կային: Ո՞վ պիտի վճարէր զանոնք: Գիւղացիներէն չէի կրնար պահանջել, ոչ ալ եկեղեցւոյ անտուկէն, ինչ որ խել մը առարկութիւններու առիթ պիտի տար: Միւս կողմէ, ես իմ ձեռքէս եկածը բրած էի արդէն:

1907էն մինչև 1909 Օգոստոս հարկ եղած հետադատութեան համար բոլոր ծախքերը գրպանէս հոգացած էի. այդ ծախքերէն պըղտիկ մաս մը միայն, 13 ոսկի, զիւղին թաղ. Խորհուրդը տուած էր, մինչդեռ մինչև այն ատեն ես արդէն 40 ոսկի ծախսած էի, Պանտրմայէն Պալքէսէր, Պալքէսէրէն Պոլիս քանի քանի անգամներ՝ երթեկեկութեան, կառքի, շոգենաւի, պանդոկի համար, և այլն: Միջոց մը խորհեցայ, այսինքն՝ յիշեալ քարահանքերը ժամանակի մը համար վարձու տալ վաճառականի մը, և այս մասին պէտք եղած ծախքն ու իմ վարձքս ստանալ, այնպէս որ ոչ քարակոյններէն դրամ ելլէ, ո՛չ ալ եկեղեցւոյ անտուկէն: Բնականաբար՝ վաճառականը իր շահէն մաս մը պիտի յատկացնէր այդ ծախքերուն՝ որոնք 3 կամ 5 ոսկիէն աւելի չպիտի ըլլային, այն ալ մասնակի վճարուելով:

Գիւղացիք հաւանութիւն տուին. յարմարագոյն վաճառականն էր Տէրունեան էֆէնտին որ արդէն գործին մէջ մտած և մինչև այն օրը՝ ինչպէս ըսի՝ Մարբեան Արմենակ էֆէնտիին միջոցաւ 200 000ի չափ քար գնած և գործին համար առած էր:

Տէրունեան էֆէնտիին յայտնելով իմ այս մտադրութիւնս, երկարօրէն բացատրեցի խնդիրը, ցոյց տալով նաև որ գործին ելքը ապահով է, և թէ իրեն համար բնաւ վնասի հաւանականութիւն չկայ:

Տէրունեան էֆէնտի տանայն ուրախութեամբ անմիջապէս ընդունեց առաջարկութիւնս՝ հետեւեալ պայմաններով: Հինգ տարուան պայմանաժամով քարահանքերէն ելած քարերը պիտի ծախուէին իրեն, հատը 12 փարա գնով և ծովեղերը որոշ տեղ մը յանձնուելու պայմանաւ. ինք ալ պիտի վճարէր այս գործին հարկ եղածը ծախքը և միանգամայն զիս պիտի գոհացնէր:

Բաւական դժուարութիւններու և զանազան առարկութեանց բաղխելէ յետոյ, յաջողեցայ թէ գիւղացիները և թէ Տէրունեան էֆէնտին համաձայնութեան բերել. պայմանագրութիւնը ստորագրուեցաւ երկու կողմէն և Պանտրմայի Բաղ. Ժողովը ալ վաւերացուց զայն:

Այն օրէն սկսեալ Տէրունեան էֆէնտին գործի ձեռնարկեց: Բնական է թէ՛ Գուլթո եղբարք այսպէս շահու կարեւոր աղբիւր մը գիւրաւ պիտի չթողէին:

Հայ Գիւղի քարակոյնները արգելելու և քարահանքերու աշխատութիւնները վարչական տնօրինութեամբ դադարեցնելու համար սկսան զիմե Պանտրմայի Գայմագամութեան, հանքաց պաշտօնեային, Գարասիի կառավարչութեան և անտառաց ու հանքաց նախարարութեան:

Յաջողեցան հանքային նախարարութեան հրաման մը ձեռք բերել քարակոյններու աշխատութիւնը անմիջապէս դադարեցնելու մասին:

Այս հրամանը իսկոյն գործադրուեցաւ. Եկեղեցին՝ այս խնդրոյ առարկայ հանքերէն (օժագ) դատ առանձին երկու օճագներ ալ ունէր որոնք վէճի տակ չէին. ուստի գործաւորները սկսան անոնց մէջ աշխատիլ. բայց Գուլթո եղբարք այս ալ չտանկելով՝ սահմանի խնդիր մը յարուցին և դադարեցնել տուին այդ աշխատութիւններն ալ: Խեղճ գիւղացիները այն աստիճան նեղուեցան որ օրական ապրուստի կարօտ մնացին:

Այս միջոցին Պեոյիւք Վալթանօս կոչուած տեղի մը քարերուն համար արտօնագիր մ'առնելով, գործաւորները որչափ կարելի է հոն տեղաւորեցին:

Հանքաց նախարարութիւնը, գրեթէ բոլորովին Գուլթոնքուն ձեռքը մնացած, անոնց բոլոր պահանջումներուն գոհացում կուտար. մինչև իսկ գիւղացւոց ձեռքէն առնելու կ'ելլէր այն օճագներն ալ որոնք բնաւ վէճի տակ չէին:

Այս պարագաները կանխաւ յիշեալ Տեսչութեան դէմ հրատառակուած թուրքերէն յիշատակագրիս մէջ ընդարձակօրէն բացատրած ըլլալով՝ հարկ չեմ տեսներ կրկնել. միայն այսչափ մը կ'ուզեմ յայտնել հանրութեան թէ այն տոնն նոյն Տեսչութեան խորհրդական

Միևսական էֆէնտին, որ Գուլթօ եղբայր ընկեր Միւսիւ Քօրբիի լիազօր փաստաբանն էր, և կարծեմ անոնց հետ ազգականութեան կապ մը ունէր, ջերմապէս կը պաշտպանէր զանոնք. արդէն այս մասին տեղեկագիր մըն ալ տուած է, աւելորդ է ըսել թէ Գուլթօնքը պաշտպանելով:

Այս անպատեհութիւններէն զատ, տակաւին մեր դէմը ունէինք կարգ մը ուրիշ անտեղութիւններ ուղղակի գիւղին մէջ, Գուլթօնքէն շահուած գիւղացւոց կողմէ: Աւելորդ պիտի ըլլար այստեղ անոնց թուումը:

Գուլթօներու զլխաւոր նպատակն էր գործաւորները նեղելով ստիպել որ իրենց կողմը դառնան, և եթէ այս վերջինները իրենց յանձնառութեան վրայ հաստատ չկենալով քարերը Գուլթօներուն յանձնէին, այն պարագային չէինք կրնար հետապնդել դատը, ո՛չ ալ գործ մը կրնայինք կատարել. որովհետեւ այն ատեն ծախքը ո՞վ պիտի վճարէր: Իրաւ է որ Տէրունեան էֆէնտի սկսած էր ծախք ընել, բայց ըրածը քսակէն չէր, այլ շահէն. երբ շահը դադրէր, բնական է այլեւս չպիտի ուզէր ծախսել:

Գուլթօները չկրցան իրենց նպատակին հասնիլ, որովհետեւ ես միշտ գիւղացիները կը յորդորէի և կը քաջալերէի որ ժամանակի մը համար նեղուելը յանձն առնեն՝ իրենց ապագայ հանգստութեան սիրոյն:

Ստուգիւ գիւղացւոց համար այդ վիճակը մեծ զրկանք մըն էր: Փոխանակ հարուստ հանքերու մէջ աշխատելու և աւելի շահելու, այս ու այն անկիւնը ու միայն չորաբեկ հացի մը փարա հանելու համար աշխատիլ՝ անտանելի էր. սակայն գիւղացիները սիրով յանձն առին այս ղոճողութիւնը, հակառակ անոր որ եթէ Գուլթօնքը և հետ համաձայնէին, այդ միջոցին իրենց ստացած 7—8 դրշ. օրականին տեղ 20—25 դրշ. ի օրական մը ապահոված պիտի ըլլային:

Մաքառելու սկսելով, ես ալ դիմեցի այն պաշտօնատուները որոնց դիմած էին Գուլթօները, իւրաքանչիւրին առանձին առանձին լալիքներ ներկայացուցի, բերանացի բացատրութիւններ տալով՝ հերքեցի Գուլթօներու անիրաւ պահանջումները, և շարունակ թէ Պօլսոյ, թէ Պալքէսէի և թէ Պանտրմայի կառավարութեանց անձամբ ներկայանալով դատը հետապնդեցի: Ամէն օր նորանոր կնիքներ երևան կուգային. ասոնց ամէնուն կը պատասխանէի, երբեմն ալ գիւղը երթալով ամէն ճիգով կ'աշխատէի գիւղացւոց մինչեւ համաձայնութիւնը անվթար պահելու և տեղական կարգադրելի գործերուն վրայ մօտէն հսկելու:

Խեղճ գիւղացիք ունէին միայն մէկ փոխանորդ փաստաբան մը որ ես էի, մինչդեռ Գուլթօները Կ. Պօլսոյ մէջ փաստաբաններու կաճառ մ'ունէին, կազմուած Ազգ. Կեդր. Քաղ. Ժողովոյ անդամ Շիրին-

եան Միհրան, Բէթրիտի և Վիւչինօ էֆէնտի, որոնք փութոյ պընդութեամբ կ'աշխատէին: Ունէին նաեւ Պանտրմայի մէջ փաստաբաններ, Ուղունեան և Հաճի Իպրահիմ էֆէնտի, որոնք նոյն թափով կը հետապնդէին այս գործը՝ ի նպաստ Գուլթօներու:

Շիրինեան և Բէթրիտի էֆէնտի երբեմն՝ Պանտրմա և Պալքէսէի ալ կ'երթային. ես միայնակ կ'աճապարէի կը հասնէի ամեն ուրեք որ պէտք էր:

Հակառակ մեր ոգի ի բռին աշխատութեան, կարելի չեղաւ լսելի ընել մեր ցաւը հանքային նախարարութեան. չլսեցին, կամ լաւ եւս՝ լսել չուզեցին: Պատուաւոր անձնաւորութիւններ զորս ճանչնալու պատիւն ունէի, քանիցս դիմեցին նախարար Մալքոթօթաթօ էֆէնտիին և խնդրեցին որ անիրաւութիւն ի գործ չդրուի այս խնդրոյն մէջ, բայց անօգուտ: Նախարարութիւնը չբարեփոխեց իր անիրաւ որոշումը ու պնդեց գործաւորները վարչական միջոցներով արդիւնէւ մասին:

Հանքային Տեսչութեան այլեւս յուսահատելով, խիստ հեռագիր մը ուղղեցի Մեծ Եպարքոսին, և այս խնդրոյն վերաբերեալ 274 կտոր թղթերն յաջողեցայ հէվալէ ընել տալ Պետական Խորհուրդին:

Պետական Խորհուրդը, իմ տուած ընդարձակ և տպուած ծանուցագրին վրայ, խնդրոյն քննութեան սկսաւ. միեւնոյն ատեն հակառակորդ կողմը և անտառաց վարչութիւնը երկար լալիքներ և քեզի երեւէր տուած էին:

Պետական Խորհուրդը, մանրամասնօրէն քննութիւն կատարելէ վերջ, ծանուցագրին առաջին յօդուածին համաձայն ապօրինի նկատեց վարչական եղանակով միջամտել այս խնդրին, դիտելով որ սեպհականութեան անհամաձայնութենէ յառաջ եկած խնդրի մ'է և հետեւաբար՝ այս խնդրին լուծումը Ասլիյէի դատարաններուն կը պատկանի, և խիստ ընդարձակ մաղապթա մ'ալ տուաւ, վաւերացուած Բ. Դրան կողմէ: Սակայն անտառաց վարչութիւնը առարկութիւններ ընելով զայն ալ չընդունեց, կրկին Պետական Խորհուրդին գնաց, Պետական Խորհուրդը երկրորդ անգամ կրկնեց իր որոշումը, անտառաց վարչութիւնը դարձեալ մտիկ չըրաւ, սակայն Պետական Խորհուրդը երրորդ անգամ անդրդուելի մնաց իր որոշման մէջ:

Պետական Խորհրդոյ կողմէն երրորդ անգամ տրուած և Բ. Դրան կողմէ հաստատուած երրորդ տեղեկագրին վրայ Հանքաց վարչութիւնը առարկելի ո՛ր է է բան չգտնելով ստիպուեցաւ ձեռնպահ մնալ օճագներու աշխատութեան և արտադրութեան վարչական եղանակով միջամտելէ: Գործաւորներուն ուրախութիւնը անասման էր. խեղճերը ալ ազատ շունչ մը առին և սկսան աշխատիլ հան-

գիտատ արտով: Այլ սակալն միւս կողմէ, ուր որ կը գտնուէին այդ օճաղները, նոյն տեղերուն հողային սեպականութեան խնդիրը կը ծագէր: Գութօ եղբարց բուն առարկութիւնը այդ հողերուն անտէր ըլլալն էր, որովհետեւ իրենց ձեռքը գտնուած արտօնագիրը առած էին իբր անտէր (խալի) հողեր: Իսկ մենք կը պնդէինք թէ տէր ունին: Այս մասին Պանտրմայի վարչական ժողովին, Էրաէկի ու Պանտրմայի Թափուի պաշտօնատանց, Պալըքէսէրի Տեֆէր խազանիի պաշտօնային և Կ. Պոլսոյ տէֆտէրխանի տեսութեան միջեւ բանակցութիւններ և խորհրդակցութիւններ կը կատարուէր և եթէ յիշեալ հողերուն սեպականութիւնն ըլլալը հաստատուէր, գիւղացիք բոլորովին ազատուած պիտի ըլլային:

Երկար քննութիւններէ և բանակցութիւններէ յետոյ հաստատուեցաւ սեպականութեան խնդիրը, ստուգուելով որ այդ հողերուն տէրը հայ-գիւղացի Պուրկաղեան Մանուկ անուն անձն է, և հետեւաբար Պոլսոյ Տէֆթէրը խազանիի յանձնաժողովին որոշման, Պետական Խորհրդոյ և Բ. Դրան վաւերացման համաձայն՝ Պուրկաղեան Մանուկի ժառանգորդներուն և ժառանգորդներէն Առաջնորդ Տ. Կարապետ Սրբազանին վրայ փոխանցման գործողութիւնները կատարուեցան: Բայց այս գործողութիւններն ալ ամենախիստ բողոքներու ենթարկուեցան Գութօ օններու կողմէ, այնպէս որ հիւպատոսներ, թարգմաններ իրար անցան, և սպառնալից գանդատագիրներ, բրօթէսթօներ ու բողոքագրեր տեղացին: Վերջին անգամ երբ յիշեալ հողերը Պուրկաղեանի ժառանգորդներէն Առաջնորդին բափխանցումի գործողութիւնը պիտի կատարուէր, գիւղին մէջ զրտնուող Գութօներու քանի մը գործակատարները թիւադրեցին ժառանգորդները, և զիս՝ որ Երիի ճիւղներով փոխանցումի գործողութեանց ալ փոխանորդ էի, հրաժարեցուցին ժառանգորդներու ձեռքով:

Ստիկա խիստ մեծ վտանգ մըն էր, և հարուածը սոսկալի. երկու տարիէ ի վեր երբ այնչափ աղմկալի դատաւարութեամբ ոգի ի բռն կ'աշխատինք ու կը մաքաւինք ժառանգորդները անհոգ անտարբեր կը նիւնէին. իսկ երբ թշնամիին ձեռքէն յիշեալ հողերը վերստանալով գործը վերջացուցինք, սթափեցան և սկսան պնդել թէ հողերը մերն են, մեր սեպականութիւնն են, պէտք է փնտ մեր վրայ: Ինչ և է, այս վտանգն ու գիւղացիներուն ալ անհետացաւ, և ժառանգորդաց կողմէ փոխանորդ կարգուելով՝ հողերը Առաջնորդ Սրբազանին վրայ փոխանցել տուի և պաշտօնական թղթերը առի:

Այլ եւս վտանգը բոլորովին անցած համարելով գիւղին մէջ ընդհանուր ուրախութիւն մը տիրեց: Խնդներն այսուհետեւ գերութիւնէ ազատելով հանգիստ և անվրդով իրենց հացը պիտի ուտէին:

Ձաւակներով ու թոռներով, ապահովուած էր իրենց ապագան և 20 տարուան անտանելի զրկանքներէ ու տառապանքներէ ազատած էին: Անշուշտ սեպականութեան թղթերը ձեռք առնելով ամէն անհամաձայնութիւն և խնդիր հարթուած չէր. կային տակաւին ուրիշ գիւղացիներ իրենց որոնք նոր ճիգ կը պահանջէին. միայն անմիջական վտանգը անհետացած էր:

Ինչպէս թրքական առածը կ'ըսէ՝ «Ամէն ուրախութեան կը յաջորդէ տրտման» մը, եւ ամէն տրտման ուրախութիւն մը», այսպէս ալ խեղճ գիւղացուց ուրախութեան յաջորդեց տրտման թաւաբազ մը, այսինքն՝ պարզ անիրաւութիւն մը որ այս անգամ օտարէն չէր գար, այլ ներսէն... խեղճերը այս անգամ ալ Տէրունեան Օննիկ էֆէնտիի և իր գործակատարին զրկանքներուն ենթակայ եղան, և իրենց վիճակը աւելի դառնացաւ, մինչդեռ միամտաբար կը կարծէին թէ հանգիստ սրտով պիտի վայելէն իրենց աշխատութեան արդիւնքը:

Տէրունեան էֆէնտի, շահամուրթնէ մղուած, առաջին հարուածը ինծի դէմ փորձեց և աստիճան մը յաջողեցաւ:

Ինչպէս արդէն բացատրած եմ, այս գործին մէջ, որուն համար չորս տարիէ ի վեր անդու և անդադար աշխատեցայ, թէ և գլխաւոր նպատակ ունէի ծառայութիւն մը մատուցանել գիւղացի ժողովրդեան որուն հետ վաղուց սերտ յարաբերութիւն և բարեկամութիւն ունէի, բայց միեւնոյն ատեն բնականաբար անձնական շահ մըն ալ կ'աւելակէի. միայն թէ՛ այս շահը ոչ թէ գործաւորներու և եկեղեցիին ի վնաս կ'որոնէի, ինչպէս քանի մը անմիտ նախանձորդներ ըսին, այլ ի շահ անոնց, այսինքն գործաւորները և եկեղեցին օրինաւոր կերպով շահեցնելով կ'ուզէի շահիլ նաեւ ես: Ասոր լաւագոյն ապացոյցը սա է որ չորս տարուան մէջ ո՛չ գործաւորներէն և ո՛չ եկեղեցուց անտուկէն դանկ մ'իսկ հանել չտուի:

Մինչև այն թուականը՝ երբ Տէրունեան էֆ. գործի սկսաւ, ամբողջ երթեւեկութեան և դանազան ծախքերը որոնք 40 ոսկիի կը յանգէին, բացի 13 ոսկիէն, ես ինքս հոգացի, ինչպէս գիտէն ամբողջ հայ-գիւղացիք և Պանտրմայի աղագային ժողովները:

Սրբաբեւ, չորսուկէս տարուան առաջին երկու տարիներուն մէջ կրցայ ուրիշ դատեր ալ հետապնդել, և երբեմն միայն այս դատին կը հետեւէի, բայց վերջին երկուքուկէս տարուան մէջ խնդիրը այն աստիճան սաստկացաւ և այնչափ հրահրուեցաւ որ ստիպուեցայ գրասենեակս գոցել, դատեր չստանձնել. ամէն գործ թողուլ և ամբողջ ժամանակս այս գործին միայն յատկացնել, և ինչպէս ստիպուած պիտի չըլլայի քանի որ խնդիրը ո՛չ թէ մըակ վայրի մը, այլ Պալըքէսէրի, Պանտրմայի, Պոլսոյ, Էրաէկի և Հայ Գիւղի հետ

առնչություններն սենյակի Կ. Պոլսոյ միայն մէկ պաշտօնատան մէջ չէր որ կը քննուէր, այլ Ներքին Գործոց, Անտառաց և Տէֆթէրխանէի նախարարութեանց, Պետական Խորհրդոյ և Բ. Դրան մէջ: Ասոնցմէ զատ կային նաև երեք արդելքի գատեր, որովհետև Գութօ եղբարք Տէրունեան էֆէնտին 70,000ի չափ քարերը արգելքի տակ առած էին: Ասոնց ամէնուն աշխատող, պատասխանատու և հարկ եղած ողերսագրերն ու լայնահանրը պատրաստողն ես էի միայնակ, մինչդեռ մեր հակառակորդը՝ Պ. Գութօ, հինգ փաստաբաններ միանգամայն հանած էր ինծի դէմ:

Ինչպէս յայտնած եմ արդէն, բոլոր գործերս թողած ըլլալով, ուրիշ ապրուստի միջոց չունէի. այս պատճառաւ Տէրունեան էֆէն 1909 Օգոստոսէն սկսեալ երբեմն Յական կամ Յական ոսկի կուտար ծախուց և ապրուստի համար, խիստ առատաձեռնութեամբ կը վարուէր հետս և կը սիրաշահէր զիս, այն աստիճան որ երբեմն շարաթ իրիկունները քովս գալով կը հարցնէր թէ՝ «Սեպու՛ւ, դրամ կուզե՞ս», և դրամ կուտար, երբեմն ալ՝ եթէ երեք ոսկի ուզէի, հինգ կուտար: Հարկ է ըսել թէ ես ալ կարելի եղածին չափ խնայելով կը ծախսէի և ամէն կերպով զինքն կը յարգէի:

Այդ միջոցին գործառնութիւնները հետզհետէ յաջող կերպով կ'երթային, քարերուն գինը վրայ կը դնէր, այնպէս որ Տէրունեան էֆէնտի կը խորհէր թողուլ չիմենքօյի գործը և յարիւ բոլորովին քարի գործին, որ անագին շահ կը բերէր և տակաւին կրնար աւելի ալ բերել:

Տեսնելով Տէրունեան էֆէնտի ինձ նկատմամբ խիստ համակիր վերաբերութիւնը և մանաւանդ որ մը, վաճառատան մէջ աշխատելու միջոցիս լսելով իր բերնին եւս սա յայտարարութիւնը թէ՝ «Աստուծով այս գործը թող վերջանայ, այն ատեն ինչպէս կը փափաքիս այնպէս պիտի ընեմ, $\frac{1}{2}$ ի կամ $\frac{1}{4}$ ի և կամ ուրիշ կերպով պիտի գոհացնեմ քեզ», ես վստահացած էի թէ իմ արդար իրաւունքս չպիտի կորսուի: Այս և ասոր նման փայլուն խոստումները միշտ յիշելով ընաւ չկասկածեցայ որ օր մը այս մարդը ինձ անիրաւութիւն մը կ'ընէ:

Այս խորհրդածութեամբ՝ գործը դեռ չի յաջողած անպատշաճ համարեցի խօսք բանալ վարձատրութեան մասին, որովհետև կը կարծէի, կամ լաւ է ըսել, վստահ էի թէ՝ իսպառ ձախողուած և կորած իրաւունք մը այսչափ միջոցի մէջ անձնուիրաբար աշխատելով ձեռք բերած եմ, հետեւաբար՝ իմ ջանքերս անշուշտ կը գնահատէ գործին կարեւորութեան չափով: Ետքէն հասկցայ որ շատ միամիտ գտնուեի եմ կարեւորութիւն ընծայելով Տէրունեան էֆէն խոստումներուն:

Պետական Խորհուրդը երբ իր տեղեկագրով հաստատեց զիւղացւոց ստացատէր ըլլալը, որ ատեն այլեւս վտանգ մը չէր մնացած, Օննիկ էֆէնտի վարուելու կերպին մէջ այլափոխութիւն եւ յարաբերութեան մէջ ցրտութիւն մը նշմարեցի, թէեւ ինք բոլոր ճիշդով կը ջանար ծածկել: Ի տես այս վիճակին, սթափեցայ և որոշեցի խօսք բանալ վարձատրութեան մասին, այն օրը, երբ Տէֆթէր Զազանիի նախարարութիւնը հրամանագիր տուած էր Գարասիի անֆթէրխանէի պաշտօնէութեան թէ՝ պէտք է քափուի սէնէտները տալ համաձայն Պետական Խորհրդոյ տեղեկագրին որ հաստատուած էր Բ. Դրան կողմէ: Այս հրամանագիրը ստանալով Պանտրմա պիտի մեկնէի. ճիշտ այդ պահուն, փափկութեամբ և պատշաճ եղանակով մը Տէրունեան էֆէնտի ատաջարկեցի որոշել իմ վարձքս:

Անմիջապէս յօնքերը վար իջան ու գունատեցաւ. նոյն վայրկեանին զգացի որ չեմ սխալած: Բաւական վարանելէ վերջ, ըսաւ. «Ընտանիքդ Պոլիս բեր, հոս կեցիր, վաճառատանս վրայի յարկը իբր գրասենեակ նստէ, վարձք մի տար և վաճառատան գործերուն նայէ. արդէն հա՛ւքերուն գլուխը քեզ նման մէկը պէտք է, ինքիւններ պակաս չեն, անոնց ալ կը նայիս և քեզի տաք ոսկի ամսական կուտամ»... Նոյն միջոցին կարծես կայծակնաբար եղայ, շուարեցայ թէ ինչ բան, լեզուս կապուեցաւ:

Արդեօք այս 10 ոսկին իբրեւ ծառայի՞ ամսական պիտի տար, թէ գրագրի. այս 10 ոսկին էր իմ երկուքուկէս տարուան գոնուութիւններուն վարձքը. արդէն իր վաճառատան մէջ 12 կամ 15 ոսկի ամսականով մէկ երկու ծառայ և գրագիր կ'աշխատէին, ես ալ անոնց կարգը իբր ստորագրաւ Տէրունեան էֆէնտիին պիտի ծառայէի...:

Բոլոր գործերս ցիրուցան մէկդի թողած, ամբողջ ժամանակս այդ գործին յատկացնեմ, կեանքս, դիրքս և ապագաս վտանգի տակ դնեմ, ձմեռը՝ փոթորկալից օրերուն վտանգաւոր ճամբորդութիւններ կատարելով Պոլսէն Պանտրմա, Պանտրմայէն Պալքէսէր, Պալքէսէրէն Հայֆուղ, Հայֆուղէն Էրտէք, հետի ընտանիքէ ու գաւակներէ թափառական չրջիմ, երկու հիւպատոսարանի և երկու պանքէրի բարոյական և նիւթական ոյժերուն դէմ մաքառիմ և անյոյս կորսուած իրաւունք մը ձեռք բերեմ, իսկ Տէրունեան էֆէնտին, վաճառատանը մէջ բազմած, միայն 5-600 ոսկի ապահովապէս ի սպաս դնելով, ամսական 150-200 ոսկի դրամ շահի, և ինձ առաջարկէ միմիայն 10 ոսկի...: Այդ գրամը իմ արդար վարձքս էր թէ իրեն յանձնած գործիս քովսեօնը: Այսպէս կը գնահատեն մարդոց իրաւունքները:

Տէրունեան էֆէն այս տարօրինակ առաջարկութեան վայրկեան

նէն սկսեալ միայն զգացի չորս տարուան մէջ կրած տաժանելի յոգ-
նութիւններս: Այս պատճառաւ չուզեցի նոյն պահուն վէճ
յարուցանել, և խնդիրը անորոշ թողլով հեռացայ:

Պանորմա երթալուս պէս, Տէրունեան էֆ. ի Մանուկ անուն
գործակատարին յայտնեցի այս անիրաւութիւնը և առաջարկեցի որ
միջամտէ և խնդիրը պատշաճ կերպով մը վերջացնէ:

Մանուկ երախտապարտ էր մեր ընտանիքին, որովհետեւ 20
տարիէ ի վեր թէ հօրս և թէ իմ կողմէ պաշտպանեալ էր. հայրս
իրբեւ հայր և ես իրբեւ եղբայր կը վարուէինք իրեն հետ: Երբ իմա-
ցաւ Տէրունեան էֆ. ի այս առաջարկը, անմիջապէս բարկանալով՝ «Ի՞նչ
ըսել է, ի՞նչ անիրաւութիւն է, շատ քիչ տուեր է, ես հիմայ կ'եր-
թամ և այս գործը կարգի կը դնեմ», ըսաւ ու հետեւեալ օրը Պօլիս
մեկնեցաւ: Ես ալ սէնէտի գործողութիւնները լրացնելու համար
Պալլըքէսէր գացի:

Մանուկին զգացուցած էի նաեւ որ եթէ Տէրունեան էֆ. իմ
արդար իրաւունքս չվճարէ, սեկեթին գործողութիւնը առկա պիտի
թողում և գործէն պիտի քաշուիմ, վնասած Տէրունեան էֆ. ի ցոյց
տուած անարդարութիւնէն: Յետոյ, պայման դրի որ առնուազն ամ-
սական 20 ոսկի ապահովէ ինծի, որպէս զի վարեմ այս գործը (ո-
ւրովհետեւ շոգենաւի, կառքի և պանդոկի համար ամսական 7-8 ոս-
կի ծախքը անխուսափելի է), կամ քար գլուխ մէկ փարա, և կամ
գէթ շահուն $\frac{1}{16}$ ինծի յատկացնէ: Երեք օր վերջը հեռագիր մը ստա-
ցայ Մանուկէն, որով զիս կ'ապահովցնէր թէ ամէն կերպով գոհա-
ցում պիտի տրուի ինծի: Այս հեռագրին վրայ Պալլըքէսէրի մէջ պաշ-
տօնական գործողութիւնները լրացնելով Պանորմա եկայ և քափուի
սեկեթը առնելով Պօլիս անցայ:

Սակայն խարուած էի: Պօլիս գալուս միայն լսեցի որ Տէրուն-
եան էֆ. ի փոխանակ զիս գոհացնելու, Մանուկին հետ միացած՝ զիս
բոլորովին չէզոքացնելու համար հնարքներ կը խորհէր: Հակառակ
ասոր, անտարբեր վաճառատուն գացի, և ցուրտ ընդունելութիւն
մը գտայ Տէրունեան էֆ. ի կողմէ: Մանուկ ալ ինծի դէմ գռե-
հիկ լեզուով մը կը բարբանչէր. ըսելով. «Տէրունեան 350 ոսկի
տուած է մինչև ցարդ, միթէ չի՞ բաւեր, ալ ի՞նչ պիտի տայ, մենք
զայն պիտի հրաժարեցնենք, արդէն ի՞նչ գործ տեսաւ, դատը շա-
հողը մենք ենք, կ'ուզէ ընդունի, կ'ուզէ չընդունի, ինք գիտէ, վերջը
դիտակով կը ցուցնեմ անոր Հայ Գիւղը. եթէ քաջութիւն ունի թող
ոտք կոխէ Հայ Գիւղը»: Այս և ասոր նման անարգալից խօսքեր ու
սպառնալիքներ զորս Մանուկ հրապարակաւ կ'ընէ եղբր ինծի դէմ,
ինչպէս տեղեկացայ պատուաւոր անձերէ, բոլորովին ապշուած
մասնակցին զիս, քանի որ Մանուկ ինձմէ դժգոհելու ոչ մէկ պատճառ

ունեցած էր: Յայտնի էր որ Մանուկը լարողը նոյն ինքն Տէրուն-
եան էֆէնդին էր: Ան թունաւորած, գրգռած էր ինծի դէմ Մա-
նուկը, որ երկու ժամ վերջը գալիքն անգամ դուշակելու անկարող
և միւս կողմէ, հաղար ոսկիի չափ Տէրունեանի պարտական, ինչպէս
կը հաւաստէր նոյն ինքն Տէրունեան էֆ., կամայ ակամայ ստիպ-
ուած էր անոր բոլոր խորհուրդներուն անսալու և կամքին հպա-
տակելու:

Տէրունեան էֆ. զիս ձեռնունայն դուրս ձգելու համար բաւա-
կան հնամարեց միայն Մանուկը ինծի դէմ հանելը, այլ ուզեց զբրգ-
ռել նաեւ քարակոփները, որոնք՝ անձնապէս օգտուած իմ ջան-
քերէս, սրտազին համակրութեամբ մը զիս շրջապատած էին, և շա-
րունակ բարեմաղթութիւններ ու շնորհակալութիւններ յեղյեղելով
զիս իբր իրենց էնվիբէն ու Նիազին կը կոչէին:

Սակայն Տէրունեան չհասաւ իր նպատակին: Այն կորովի ու
մաքուր սիրտ կրող քարակոփները իսկոյն կռահեցին գործը, տեսան
Մանուկին ու Տէրունեանի միջեւ ինծի դէմ սարքուած խաղը և
սկսան մխիթարել զիս վնասութեանս մէջ:

Գործաւորները՝ որպէս անմիջական մասնակից այս խնդրոյն՝ շատ
լաւ գիտէին թէ որո՞ւ շնորհիւ ազատած են. հետեւաբար, զայ-
րանալով գործուած անիրաւութեան դէմ, բարձրագոյն՝ «Մենք Տէ-
րունեանի պէս վաճառականներ չառ կը գտնենք, բայց ոչ Սեպուհին
պէս փոխանորդ մը, որ հոգիով աշխատեցաւ, պէտք է գոհացնել
զանիկա ապա թէ ո՛չ, մենք պէտք եղածը կ'ընենք», կ'ըսէին:

Տէրունեան էֆ. տեսնելով որ գործը պիտի ձախողի, ստիպ-
ուեցաւ ինձ հետ համաձայնիլ և ամսական 15 ոսկի տալու հաւանե-
ցաւ. ես ալ սկսայ ըստ առաջնոյն գործերը վարել: Բայց թէեւ
վտանգն անցած էր, սակայն՝ ինչպէս ըսի, կային դեռ խիստ շատ
կարգադրութեան կարօտ երկրորդական գործեր՝ որոնցմով զբաղելու
հարկադրուած, չպիտի կարենայի զբաղիլ ուրիշ գործերով՝ գէթ
երկու տարի:

Այս պարագային՝ 15 ոսկի ամսականը ինծի բաւարար վարձք
մը չէր. այդ գումարը Տէրունեան էֆ. ի շահուն հազիւ $\frac{1}{12}$ ն էր,
ինչպէս կրնամ հաստատել ամէն պարագայի մէջ, երբ պահանջուի:

Չը մոռնամ յայտարարել նաեւ թէ՛ Տէրունեան էֆ. ի հետ այս
մասին անհամաձայնութիւն ծագած միջոցին, քանիցս առաջարկեցի
փոխադարձաբար կարգուած երկ-երկու փաստաբաններու իրաւա-
խօսութեան յանձնել խնդիրը. բայց ան պատասխանեց թէ՛ «Ես փառ-
տաբաններու հետ գործ չունիմ»: Ուրիշ անգամ մըն ալ, միջնորդի
մը միջոցաւ առաջարկեցի որ՝ եթէ ինձ դրամ տալ չուզեր, թող
արտօնէ զիս օր իմ դրամովս 300000 քար առնեմ և իմ հաշուոյս

ծախսեմ, ուրիշ վարձք չեմ պահանջեր: Պատասխանեի է թէ՛ «Անի-
կա խեղճարեր է, գացէք բարեւելցէք և այսպէս բնէք. ալ ի՞նչ
տամ. 400 ոսկի առիւ արդէն. զիւղական փառաբանի մը տակէ
աւելի դրամ կը տրուի՞. եթէ մինչև 24 ժամ չհաւանի ամսական
10 ոսկիով աշխատիլ, ուրիշ փութանորդ պիտի դրկեմ, հեռագրով
տեղեկագրեցէք ինձի»:

Կատարելապէս խտրուած էին Տէրունեան Էֆ. ի առատաձեռնութեամբէն և փափայլանքներէն, որոնք տեսեցին մինչեւ որ վառնալը անցաւ: Չարաչար խտրած էր զիս նաեւ Մանուկի այն հեռագրով որով կը խոստանար թէ զիս ամէն կերպով դո՛հ պիտի թողու: Այդ հեռագիրը պարզ խաղ մըն էր, որ ես, անիկա կը մտածէր ու և

հետագիւրը պարզ խաղ մըն էր :
Տէրունեան էֆ. ի նպատակը պարզ էր . անիկա կը մտածէր ու
է կերպով զիս դուռն փակել և մնացեալ գործերը յանձնել իր ազ-
գականներէն Արթուրոյ էֆ. . անուն մէկու մը և ինծի տալիք գրամը
անոր տալ : Ան կը գործէր թէ այլ ևս կ'ընտրուի ինչ մնացած
և այնքան հարկ չկայ օրէնքի հմուտ անձի մը գործակցութեան :
Միւս կողմէ, կը մտածէր անշուշտ թէ Արթուրոյ էֆ. ինչ 14 տա-
րի չափ հաշուակալութիւն ըրած ըլլալով Ապրիլի Համարին ու
քիչ մը տաճկերէն գիտնալով, թերեւս կրնայ գլուխ հանել այս
գործերը :

Գործերը :
Բայց, ինչպէս արդէն յայտնած եմ, Տէրունեան էֆ. պահ մը
խորհելով որ նպատակը անմիջապէս պիտի չկարենայ իրագործել,
իննձ հետ երեսանց համաձայնեցաւ : Գիտէի թէ անկեղծ չէր, թէ
յարմար առթի մը կը սպասէր իր բուն մտադրութիւնը ի գործ դնե-
լու և զիս դուրս ձգելու համար, ինչպէս որ իր գործակատարը թէ
զիւզին և թէ Պանտրմայի մէջ քանի մը տեղեր անգաղափարապահու-
թեամբ խօսած էր :

Վերամբ խօսած էր :
Գործաւորներու աղաչանքով, առանց կարեւորութիւն տալու Մանուկի ֆախատինքներուն, որոնք Տէրունեան էֆ. Ի թելադրութենէն յառաջ եկած էին, սկսայ ըստ առաջնոյն վարել Տէրունեան էֆ. Ի գործը : Մինչեւ անգամ ստանձնեցի իր երկու անձնական դատերն ալ, որոց մէկն տան մը փլուզումին և միւսը ատեն մը պարպկու խնդրոյն կը վերաբերէր :

խնդրոյն կը վերաբերէր :
Այս կերպով ամիս ու կէս անցած էր , երբ յանկարծ գործաւոր-
ները հեռագրով զիս գիւղ հրաւրեցին . պատճառը բացատրած չէին .
գագի ու տեսայ որ Մանուկի և գործաւորներու միջեւ սոսկալի
հակառակութիւն մը ծագած էր :

Մանուկ գործաւորները բլուրի հանքերը հանելով՝ պատրաստուած քարերը տեղին վրայ հասար 12 բարայի առնել կը խոտտանայ: Գործաւորներն ալ, սոյն պայմանին համաձայն, իւրա-

Քանչև իր 3-400 ղրշ․ ծախսելով բլուրին վրայ պատասպարութեան և գիշերելու համար տեղեր կը պատրաստեն, ամբողջ 15 օր կ'աշխատին օճաղներ բանալու համար, իրենց գործիքները կը տեղաւորեն, իւրաքանչիւրը 15-20 տկան ոսկիի արժողութեամբ քար կը չինեն, բայց ահա Մանուկ, հակառակ իր յանձնառութեան, քարերը 12 փարայի չառներ, և՛ «Ճամբուն վրայ բերէք յանձնեցէք, 11 փարայի կ'առնեմ», կ'ըսէ, աւարկելով որ աւելի զին տալը անկարելի է։

Մանուկ արդէն իրեւ ըստաւոր կը վարուէր գիւղացւոց հետ. անոնք որ զինքը չէին յարգեր, նշաւակ կ'ըլլային իր նախատինքներուն. շարունակ կը դանդառէին իրմէ մինչեւ իսկ իր մօտաւոր բարեկամներն ու ազգականները: Երբ գին որդիւն խնդիր մը ծագէր, Մանուկ կը Զանար իր խօսքը գերադասել, յոխորտալով անոնց անճա՛հ կերպով 'ը թէ՛ «Իմ շնորհիւս օճաղները ձեռք բերիք, ձեր աղան ես եմ, ձեզմէ քանիները զինուորութենէ ազատեցի, քանիները կարգեցի, իմ ձեռքս հասցուրել պիտի տամ ձեզի», են. են.:

Ի դուրս կը խրատէի Մանուկը՝ ան դարձեալ կը շարունակէր իր անուպայ ընթացքը՝ շատ անգամներ Տէրունեան էֆէնտիի կ'ըլլէի թէ Մանուկ լաւ չի վարուիր գործաւորներուն հետը, օր մը անշուշտ խնդիր պիտի յարուցանէ, բայց որովհետեւ Մանուկ կը շփանար Տէրունեան էֆէի պաշտպանութենէն, և միւս կողմէ սոյն քարի գործէն ձեռքը 1—200 ոսկի կը գանուէր, ուստի խրատուելու վիճակէն ելած՝ այնչափ յառաջ կը տանէր իր յանդգնութիւնը որ մինչեւ անգամ կը գոչէր գործաւորներուն երեսին թէ՛ մինչեւ ճիւղաձեւ աղան էի, այսուհետեւ ձեռքս ուսուածք պիտի րլլամ։ Մանուկին այս ընթացքը արդէն պատճառ եղած էր որ 164 գիւղացի գործաւորներէն զիւղին մէջ հազիւ 65 հոգի մնար։

Ահա այս պատճառներով գործաւորները արդէն վշտացած ելե-
կը տեանեն որ Մանուկ 12 փարսյի գնելու խոստումն ալ չի յար-
գել, բոլորովին կը պոռթկան, բացարձակ՝ կը յայտարարեն թէ՝
այլեւս Տէրունեան Էֆօի քար պիտի չտան ինչ որ ալ բլլայ: Եր-
բոր զիս տեսան, ըսին թէ՝ «Մինչև ցարդ Մանուկին ճշուժին ներ-
քեւ տառապեցանք, այլեւս չենք հանդուրժար, վաճառական մը
գտիր, քարերը անոր պիտի տանք, և եթէ դուն մեզի չես տառջ-
նորդեր, մենք հարկ եղածը ի գործ պիտի դնենք»:

Ես որ միշտ հաշտարար կերպով կարգադրելու միջոցը կը նախընտրեի, այս անգամ ալ գործաւորները հանդարտեցուցիւի, ըսելով թէ Մանուկ գործակատար մ'է լոկ, հետեւաբար ձեր բողոքները կը տեղեկագրենք բուն գործին տիրոջը, եթէ այն ալ կը գրծէ իր խոստումը և յանձնառութիւնը, այն պարագային պէտք եղածը կը խորհինք» :

Գրուեցաւ 21 յուլիս թուականով գործաւորներու կողմէ Տէրունեան էֆ. ին, և Մանուկի անտանելի վարմունքի մասին բողոքելով հանդերձ խնդրուեցաւ որ իր կանխաւ յանձնառութեան համաձայն քարերը տեղւոյն մէջ յանձնելու պայմանաւ 12 փարայի գնէ և Մանուկը գործէ հեռացնէ:

Այս կերպ վարուելով կը յուսայի թէ՝ Տէրունեան էֆ. գործին կարեւորութիւնը կ'զգայ և հեռատեսութեամբ կը վարուի:

Յաւալի է որ Տէրունեան բնաւ կարեւորութիւն չընծայեց, չըմբռնեց խնդրին ստացած երենոյթը, չզգաց թէ քարահանք ըսել՝ քարակոյտի կը նշանակէ, և իր խորհրդական Աբրահամ էֆ. ի խորհուրդին և Մանուկի կարճատևութեան հետեւելով 27 յուլիս թուակիր նամակով այնպէս պատասխան մը տուաւ որ քարակոյտները բոլորովին պաղեցուց իրմէ: Տէրունեան էֆ. նոյն նամակին մէջ կ'ըսէր թէ՝ արդարեւ, քարերը տեղւոյն մէջ յանձնուելու պայմանաւ հատը 12 փարայի պիտի գնէր, բայց Պանտրմայի Բաղ. Ժողովը տասը տարուան պայմանագրութիւնը չի վաւերացուց, եթէ տասը տարուան պայմանագրութիւնը վաւերացուէր, մեր գործին կուգար և 12 փարայի կը գնէինք, հետեւաբար՝ Մանուկ աղայի առաջարկութեան համաձայն անկեղծօրէն կը յանձնարարեմ՝ ձեզի քարերը ճամբան բերել յանձնել 11 փարայի, մինչեւ որ մեր պայմանագրութիւնը վաւերացուի Բաղ. Ժողովէն:

Բարակոյտներուն ուրախութիւնը գոր ղգացած էին հանքերուն սպառնացող վտանգը անհետանալէ յետոյ, Տէրունեան էֆ. ի սոյնվարմունքով տխրութեան փոխուեցաւ: Խեղճերը նոր անխառնութեան մը դէմ գտնուեցան, Տէրունեան էֆ. ի հետ հինգ տարուան համար պայմագրութիւն մը կնքած ըլլալով գերի եղած էին անոր, և եթէ այս անգամ ալ Մանուկին խօսքը գերակշռէր, իրենց համար շատ հեռի էր հանդարտ և խաղաղ սրտով հայ մը ուտելու հուսանականութիւնը:

Վերոյիշեալ նամակին վրայ՝ քարակոյտները Կ. Պոլիս երթալով ուրիշ վաճառական մը գտնելու ձեռնարկեցին: Ասոնցմէ երեք հոգի, որոնց հետ էի ես ալ, Պոլիս գացինք, բայց հարկ էր անգամ մ'եւս Տէրունեան էֆէնտիին հետ անձամբ տեսնուիլ և խնդրոյն կարեւորութիւնը բացատրել: Չորս հոգի ուղղակի իր գործատեղին գացինք. հոն էին նաև խորհրդականն ու Մանուկը, երկար խօսակցութիւններէ յետոյ վերջապէս Տէրունեան էֆէնտիին վճարար յայտարարեց թէ՝ «Պէ՛ն ԳՈՒՅՐՈՒՒՔ ԹԱՐԱՅԸՆՏԱՆ Է՞Թ Ե՛ՄԷՄ, ՆԷ ԹԱՇ ԱԼԸՐԸՄ, ՆԷ ՓԱՐԱ ՎԵՐԻՐԻՄ. ԿԻՏԻՆ ՊԱՇԻՍ. ԹԻՒՇԱՐ ՊՈՒԼԸՆ, ԹԱՇԸՆԸԶԸ ՕՆԱ ՍԱԹԸՆ»:

Այսպէս՝ Տէրունեանէն յուսակտուր, ուրիշ վաճառական մը

գտնելու ձեռնարկեցինք, բայց հետեւեալ օրը Մանուկին թելադրութեամբ գիւղէն բերուած 12 քարակոյտներու միջոցաւ Տէրունեան էֆէնտիին բերանացի խոստացաւ որ իր նախկին յանձնառութեան համաձայն քարերը պիտի առնէ: Ատոր վրայ, յանձնեց նաև գոց նամակ մը, պատուիրելով որ գիւղին մէջ բոլոր քարակոյտներուն երկայնութեան բացուի:

Տարակոյտ չկայ որ նոր խաղ մը կը խաղար: Ինչ որ է՝ նամակը գիւղին մէջ բացուեցաւ. նոր բան չէր պարունակեր, կը կրկնէր իր նախորդ մերժումները թէ չի կրնար առնել, չի կրնար 11 փարայէն աւելի տալ, և ինչ. և ինչ:

Բարակոյտները ինձ դէմ բարկացան, ըսելով թէ՝ «Դուն պատճառ եղար, Տէրունեանն ու Մանուկը մեր գլուխը հանեցիր. մեզի ուրիշ վաճառական մը պիտի գտնես, եթէ ոչ, մեր գլխուն ճարը նախնիք»:

Կրկին և իբր վերջին փորձ, քարակոյտներէն մէկը հետս առնելով Պոլիս անցայ, և Տէրունեան էֆ. ի երկարօրէն բացատրելով խընդիւրը, ղգացուցի թէ իր այս ընթացքը ուղիղ չէ, և թէ այս աստիճան ագահութեան հետեւանքը գէշ չէ: Ժամերով խօսեցայ, վերջապէս համոզուեցաւ Մանուկը գործէ հանել և երեք օրէն ուրիշ գրազիր մը ղրկել: Այդպէս ալ ըրաւ, իր քեռորդին՝ Կարպիսը գիւղը ղրկեց, և անոր ձեռքով քարակոյտներուն մէջմէկ ոսկի ցրուել տուաւ իբր խաւով: Կարպիս գիւղին մէջ ամենուն ներկայութեան հրապարակաւ յայտարարեց նաև թէ՝ այնուհետև Մանուկը գործի միջամուխ պիտի չ'ըլլայ, հինգշաբթի օր Կ. Պոլիսէն Արամը պիտի գայ, դուք անոնց հետ գործառնութիւն պիտի կատարէք, և ձեր քարերը 12 փարայի պիտի գնուին:

Այս յայտարարութեան վրայ թէ ես և թէ քարակոյտները ստուգիւ շատ ուրախութիւն ղգացինք: Բայց այս ալ ուրիշ բան չէր, այլ նոր խաբէութիւն մը, որովհետեւ ո'չ Կ. Պոլիսէն գրազիր եկաւ, ո'չ քարերը 12 փարայի առնուեցան, և ոչ Մանուկը գործին մէջէն եկաւ:

Կարպիս երբ Պոլիս վերադարձաւ, Մանուկ դարձեալ սկսաւ շարունակել իր փողոցային խօսքերն ու նախատինքները քարակոյտներուն դէմ, «Ձեռքէս չ'էք աղատիր, ձեզի... պիտի ցուցնեմ», և այլն, ըսելով:

Բարակոյտները, այս անգամ սաստիկ զայրացած, դիմեցին Տէրունեան էֆէնտիին նամակով մը որ 80-90 ստորագրութիւն կը կրէր և զոր ես անձամբ տարի իրեն:

Սոյն նամակին վրայ, Տէրունեան էֆէնտի իր կողմէն խորհրդական Աբրահամ և իր քեռորդին Յովակիմ էֆէնտիները յանձնարարական

նամակով մը գիւղ ղրկեց: Նամակին մէջ կ'ըսէր թէ իր մասին ինչ որոշում որ տան յիշեալները՝ պիտի ընդունի և գործադրէ:

Քարակոմները յիշեալ էֆէնտիներուն դիմաւոր խնդիրը բոլոր պարագաներով կը պարզեն և կը խնդրեն որ իրենց քիչ մը դրամ վճարեն, որովհետեւ $2\frac{1}{2}$ ամսէ ի վեր դրամ առած չեն և թէ գիւղին եկեղեցւոյն տօնը (բանայիրը) ըլլալով դրամի պէտք ունին:

Յաւալի է որ Արքահամ էֆէնտին իսպառ կը մերժէ անոնց խնդիրը, ըսելով որ ոչ դրամ կրնամ տալ, ոչ ալ քարերը առնել, վաճառական մը գտէք, ես ալ կը ծախեմ այն քարերը որոնք առնուած են ձեզմէ: Ես նոյն օրը Պօլիս կը գտնուէի, որովհետեւ Տէրունեան էֆէնտին վարձած տունը աւերած ըլլալով, տունէն ելած միջոցին տան տիրոջ կողմէ իրեն դէմ դատ բացուած էր, և դատաւարութիւնը տեղի պիտի ունենար: Բայց նոյն իրիկունը շոգենաւ նրստելով վերադարձայ Պանտրմա:

Յաջորդ կիրակի օր՝ գիւղը երթալով, տեսայ քարակոմները խիստ տխուր վիճակի մէջ: Արքահամ էֆէնտիի մերժումը, զոր ցուրտ կերպով ինծի ալ կրկնեց, գէշ տպաւորութիւն ըրած էր: Այս պարագային երկու միջոցներ կը ներկայանային ինձ. ստիպուած էի կամ Տէրունեանի և իր գործակատարին հետ միանալով խեղճ քարակոմները լքել և կամ քարակոմները պաշտպանել Տէրունեանի դէմ: Եթէ քարակոմները պաշտպանէի, Տէրունեան էֆ. էն չպիտի կարենայի օգտուիլ, եթէ Տէրունեան էֆ. ի նպատակին ծառայէի, խեղճ քարակոմներուն դաւաճանած պիտի ըլլայի, դաւաճանութիւն մը որ պիտի վնասէր թէ տեղւոյն Եկեղեցւոյ և թէ հանրութեան, որովհետեւ քարակոմները ուրիշ Օճագներ պիտի երթային աշխատելու, ինչպէս որ պատրաստուած ալ էին: Գիւղին մէջ հազիւ 15-20 հոգի պիտի մնար և Եկեղեցին պիտի զրկուէր ամսական 10-15 ոսկի եկամուտէ մը որ կը գոյանայ իւրաքանչիւր քարակոմի տուած օրական 2-3 դր. ու: Պիտի զրկուէին նաեւ հացագործները, մսավաճառները և նպարավաճառները որոնք նոյն համեմատութեամբ կ'օգտուէին:

Նկատելի է նաեւ սա կէտը թէ՛ քարակոմները հեռագրով կուչած էին զիս որ պաշտպանեմ իրենց իրաւունքը, ինձ ապաւինած էին, և մանաւանդ իրաւունք ալ ունէին:

Հետեւաբար, որոշեցի որ հակառակ ամէն բանի, հակառակ նաեւ իմ անձնական շահուս, պաշտպանեմ քարակոմներուն իրաւունքը: Իմ առաջին գործս եղաւ վաճառական մը գտնել: Քարակոմները իրենց մէջէն 6 վստահի անձեր որոշելով, ասոնց ընկերակցութեամբ Կ. Պօլիս գացինք: Հոն քանի մը վաճառականներու դիմելէ յետոյ ամէնէն յարմարագոյնը և ամէնէն շահաւէտ պայմաններ ներկայացնողը գտանք Տէյրմէնեան և Ուղիք էֆէնտիները և

անոնց հետ համաձայնելով գիւղ վերադարձանք: Մեզ ընկերացաւ նաեւ իրենց իրաւագէտ խորհրդականը՝ Աւագեան էֆէնտին: Գիւղին մէջ, բաւական խորհրդակցութիւններէ յետոյ, երկուստեք կատարեալ համաձայնութիւն գոյացնելով, պատրաստուեցաւ պայմանագրութիւնը և 116 քարակոմի, 15 նաւաւար և ձիապան ստորագրեցին զայն:

Կնքուած պայմանագրութիւնը թէ քարակոմներու և թէ Եկեղեցւոյն նկատմամբ այնքան նպաստաւոր էր որ Տէրունեան էֆ. ի պայմաններուն հետ չէր կրնար բաղդատութեան դրուիլ: Քարակոմները ամէն կերպով գոհ մնացին և ուրախացան: Խեղճերը երկու ամսէ ի վեր դրամի կարօտ մնացեր էին չնորձիւ Տէրունեան էֆ. ի, մինչդեռ Տէյրմէնեան էֆէնտին գիւղացւոյց այդ տխուր վիճակը տեսնելով՝ պայմանագիրը չվաւերացուած անմիջապէս 200 ոսկի տուաւ և գործի սկսաւ:

Տէրունեան էֆէնտին երբ տեսաւ և զգաց որ քարակոմները առանց դրամի թողնով, նեղելով զանոնք հպատակեցնելու քաղաքականութիւնը ընդունայն է, և պիտի չկարենայ այս կերպով իր նպատակին հասնիլ, Պատրիարքարանը ձեռք առաւ, և այդ միջոցաւ ջանաց Տէյրմէնեան էֆ. ի հետ կնքուած պայմանագրութեան Առաջնորդարանի կողմէ վաւերացման դէմ արգելք յարուցանել: Եւ արդարեւ, Պատր. Տեղապահ Մանկունի Սրբաղանին պաշտօնավարութեան միջոցին, ո՛վ գիտէ ինչ կերպով համոզեց և յաջողեցաւ երկու սնդամ հեռագրով զեկուցանել տալ Պանտրմայի Առաջնորդին թէ՛ «Փաստաբանին թոյլ մի տաք միջամտելու Հայ Գիւղի քաւառանքերու խնդրոյն», երկրորդ թէ՛ «Մինչեւ որ Կեդր. Խառն Ժողովոյ կողմէն որոշում չտրուի, Հայ Գիւղի քարահանքաց խնդրոյն նկատմամբ դուք որոշում մը մի տաք»:

Թէեւ վստահ էինք Մանկունի Սրբաղանին լրջութեան և բարեմտութեան, բայց եթէ կանխաւ, յիշեալ երկու հեռագիրները ստորագրելէ առաջ, խնդիրը գէթ հարեւանցի քննութենէ մը անցընէր, ալ աւելի չըջահայեցողութեամբ վարուած կ'ըլլար: Այսուհանդերձ՝ ես դարձեալ արդարացուցիչ պարագայ մը կը տեսնեմ Սրբաղանին այս պատասխանատու ընթացքին մէջ: Մանկունի Սրբաղան, Տէրունեան էֆէնտիի վրայ կատարեալ վստահութիւն ունենալուն, անոր բոլոր յայտնութիւնները առանց քննելու իբր ստոյգ ընդունեց և նոյն երկու հեռագիրները տուաւ: Այո՛, Տէրունեան էֆէնտին Սրբաղանին վստահութիւնը ի շահ իրեն, և ի վնաս խեղճ և աղքատ քարակոմներու գործածեց, անոնցմէ մէկ փարա կարենալ զեղչելու համար ճշմարտութիւնը ոտնակոխ ըրաւ:

Ես կը հրաւիրեմ հիմայ Տէրունեան էֆէնտին՝ նոյն այն հան-

բութեան առջեւ որուն ուղղուած են այս բացատրութիւններս: Կը հրաւիրեմ զինքը ու կը հարցնեմ թէ ինք նախապէս յանձն չէ՞ր առած իւրաքանչիւր քարը 12 փարայի գնելու և թէ յետոյ չէ՞ դըրժած իր այս յանձնառութիւնը, առանց կարեւորութիւն տալու ո՛չ իր բերանայի խոստումներուն, ոչ ալ իր գրաւոր յանձնառութեանց և իր ստորագրութեան: Կը հարցնեմ թէ ինք չէ՞ր որ վերջէն թէ՛ անձամբ և թէ Աբրահամին միջոցաւ յայտարարեց գիւղացւոց թէ չուզեր 12 փարայի գնել, և թէ գիւղացիք ազատ են իրենց ուղածին քար տալու: Կրնա՞յ ուրանալ, այս ամէնը: Բայց եթէ փորձէ ուրանալ, իրեն դէմ պիտի կանգնին ո՛չ միայն բոլոր գիւղացիները, այլ նաեւ իր իսկ ձեռքով գրուած 27 Յուլիս թուակիր նամակը, որ մինակը, կը բաւէ զինքը դատապարտելու: Ինք, ճշշելու համար խեղճ գիւղացիները, Պատրիարքարանի դուռը ափ կ'առնէ և կ'աշխատի զանոնք պաշտպանողը, այսինքն զիս՝ միջամտութենէ արզիլել, որպէս զի անպաշտպան մնան և ինք ու իր գործակատարը կարենան առանց արգելքի հարկադրել քարակոփները որ աշխատին իր պահանջած գնով:

Ես արհամարհանքով կը մերժեմ իր այն դրպարտութիւնը թէ գիւղացիները գրգռողը ես եղած եմ: Տէրունեան էֆ. նախ իբրեւ պատուաւոր վաճառական, թող յարգէր իր յանձնառութիւնն ու խոստումը, աղքատներուն իրաւունքը չըռնաբարէր: Եթէ այսպէս վարուէր, բնական է գիւղացիք միշտ պիտի նախընտրէին իրեն հետ կապուիլ, և եթէ ես իրօք զիրենք գրգռել ուզէի, հարկ կ'այ ըսելու թէ անոնք ոչ իսկ ակնմը պիտի կախէին ինծի: Ի՞նչ կ'ուզէր Տէրունեան էֆ., կ'ուզէր որ գիւղացիք շարունակ իբրեւ գերի էր բոլոր պահանջումներուն զընկն ծռէին, միմիայն իր նպատակին ծառայէին: Արդեօք երկու տարի շարունակ քարակոփները իրեն ծառայութիւն չմատուցին, զոհողութիւններ չըրին, և ստիպուած չըլլալով հանդերձ, ծովուն մէջ կիսամերկ իրենց քամակներով քար չկրեցին: Մինչդեռ ինք, պայմանագրութեան համաձայն, պարտաւոր էր թէ վիճելի և թէ անվիճելի օճագներէ ելած քարերը վերցընելու, վէճի ներքեւ գտնուած հարուստ օճագներու քարերը չկարենալով փոխադրել, խեղճ քարակոփները միւս օճագներու մէջ չարհար աշխատեցուց որպէս զի իրեն քար հասցնեն, և ինք ալ առատ առատ, իւզոտ շահեր ձեռք բերելով դրամարկը լեցնէ:

25-ը որ գիւղացիք Գալլըն Պրուկի մէջ 19 բարայի շինուած քունայի քարերը, որոնք աւելի բնափր են, 16 բարայի շինեցին: Եւ երբ, իրենց աղաչանքին վրայ, խնդրեցի որ 17 փարա ըլլայ, գործակատարը յամառելով, և իր խօսքը քաւեցնելով՝ իմ առաջարկութեանս արգելք չեղաւ:

Հինգ տարուան պայմանագրութիւնը կնքուելու առն, գիւղին վարժարանին մէջ բոլոր քարակոփներու ներկայութեան Տէրունեան էֆ. խոստացաւ թէ երբ քարերու բիացան բարձրանայ, քարին գինը պիտի աւելցնէ, սակայն քարին գինը բարձրանալէն վեց ամիս վերջը հազիւ և չատ դժուարութեամբ երկու փարա աւելցուց, այն ալ իբր չնորհ կամ բարիք մը, զոր տասն անգամ ալ չքաշուեցաւ անոնց երեսին տալու:

Մեծ Վալթանօղ կոչուած օճագին մէջ աշխատելու առն իր գործակատարը «Վառօղ պիտի տամ, ծախք պիտի ընեմ», ըսելով միթէ խեղճերը չխաբեց և ինչ տուաւ:

Տէրունեան էֆ. Գոնեա եւ Արմուսլը մարդ զրկելով՝ «Բլուրին վրայ քարերը ընդունելու պայմանաւ 12 բարայի պիտի գնեմ», ըսելով, նոյն տեղերու քարակոփները բերել տուաւ, բլուրը հանեց, ծախքերու ենթարկեց, քար հանել տուաւ և յետոյ՝ «Ձեմ կրնար առնել, չեմ կրնար տալ», ըսաւ: Ասիկա ի՞նչ տեսակ վաճառականութիւն և ի՞նչ տեսակ բարերարութիւն է:

Չորս հինգ անգամ խեղճերը նամակ գրեցին և մինչև Կ. Պօլիս իր ոտքը եկան գացին, աղաչեցին որ խոստումները կատարէ: «Մենք քու գործակալիդ խաղալիքը չենք, մենք ալ արժանապատուութիւն ունինք», ըսին, պաղատեցոն, սակայն ինք արհամարհանքով վերաբերուեցաւ, կարեւորութիւն անգամ չտուաւ, իր վաճառատունէն մեկնելէն վերջ խնդաց անոնց ետեւէն, ծաղրեց զանոնք, և ապա, երբ իր այս անաղնիւ վարմունքին վրայ քարակոփները բնական զայրոյթով ընդվզեցան, սկսաւ զիս ամբաստանել թէ Սեպուհն է զանոնք գրգռողը:

Արդեօք ի՞նչ կը փախաքէր Տէրունեան էֆ. միթէ իրեն հետ համաձայնելով՝ գիւղացիները զրկելու վատութիւնը յանձն առնէի, անոնց ինձ նկատմամբ ունեցած վատանութիւնը չարաչար գործածէի:

Իր պատճառաւ քարակոփները 4-500 ոսկի փնաս կրեցին, եկեղեցին 40-50 ոսկի կորսնցուց, որովհետեւ եթէ ինք իր խոստման համաձայն շարունակէր քարերը գնել և պահապանները հտ չկանչէր, քարակոփները բլուրէն վար չէին իջներ, և քարերը Բերամագիներու կողմէ չէին գրաւուեր:

Այդ գողցուած քարերուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը այսօր իր վրայ կը ծանրանայ. պէտք է որ ինք տուժէ ստոնց փոխարժէքը, որովհետեւ ինք խեղճերը բլուր հանելով հոն աշխատեցուց, յետոյ, երբ չյաջողեցաւ 10 տարուան պայմանաժամով նոր պայմանագիրը հաստատել տալու, զանոնք լքեց և դադրեցուց գնումը: Հիմայ կ'առարկէ թէ՝ «Բլուրը 12 բարայի իսարե չըներ»: Զար-

մանալի բան, ինչո՞ւ առաջուց չխորհեցաւ : Այ՛նք դաւ, հոն գտնուող միւս օճաղները՝ զոր օրինակ, Ինլիֆ, Տիմֆսքեհ, Արապլար, Հանի Արքին, Կեսկվիա, ձեկվիլի սեռեհ, և դեռ ուրիշ օճաղներ որոնց քարերուն տեսակը թէ ստորին է և թէ փոխադրութիւնը՝ հեռաւորութեան պատճառաւ՝ աւելի դժուար, ասոնք ի՞նչպէս իսարեհ կ'ընեն :

Այո՛, կը հասկնամ, եթէ յաջողէր տասը տարուան պայմանագրութիւն մը կնքել, այն ատեն իսարեհ պիտի ընէր, այնպէս չէ՞, Տէրունեան էֆ. :

Արբաճամ և Յովակիմ էֆ. ները Պանարմա ղրկելէն երկու օր վերջը, վաճառատանը վերի յարկը, երեք ժամ շարունակ խորհուրդ տուի իրեն, ըսի թէ՝ «Դուք Մանուկի մի՛ հետեւիք, անոր ցոյց տուած ճամբան ուղիղ չէ, դուք ձեր խոստումին համաձայն 12 փարայի առէք, քարակոփները մի վշտացնէք, անոնք արդէն Մանուկէն դժգոհ ըլլալով եթէ դուք ալ պնդէք, վերջը չենք կրնար առաջքը առնել, ձեր շահը կը պահանջէ որ քարակոփները չվշտանան. բոլոր միւս օճաղներու մէջ 12 փարա է, նոյն իսկ ոմանց մէջ ալ աւելի. այս մասին ես քարակոփներուն 11 փարայի շինեցէք ըսելով չեմ կրնար առաջարկութիւն մ'ընել. եթէ ըսեմ, ինձմէ ալ վստահութիւններ կը վերցնեն. մէյմէկ փարայի տարբերութիւնը մինչեւ ձմեռ 7500 զրշ. կ'ընէ, այս 7500 զրշ.ը նոյն իսկ ձեր շահէն զեղչեցէք և երկու ամսէ ի վեր երեւան ելած սոյն խառնաշփոթութեան վերջ տուէք դարձեալ ձեր օգտին համար» :

Բայց ինք, փոխանակ իմ խորհուրդներուն անստույգ, ականջա ի վար փափաց. «Դուռն ինձի հետեւէ՛, դուռն ինձմէ կ'օգտուի», քարակոփները քեզ չեն կրնար ապրեցնել, դուռն անոնց ձախող կողմը ցոյց տուր, անոնք բան մը չեն կրնար ընել» : Կը հրաւիրեմ հիմայ զինքը որ ձեռքը խղճին՝ ուրանայ, եթէ կրնայ, իր այս առաջարկը, որուն յիշատակութիւնն իսկ կը բաւէ զինքը հանրային դատաստանին նշանակ դարձնելու :

Եւ հիմայ կը փորձէ Պատրիարքարանը, Ազգային Ժողովները ոտքի հանել, և ամէն դուռ կը բաղիսէ, այլև այլ չարախօսութիւններով զիս բամբասելու համար : Միւս կողմէ ոչ մէկ կարելի ճիգ կը խնայէ ինքզինքը դովաբանելու, բարեացակամ ներկայացնելու համար, և չի վարանիր ըսելու թէ իր դրամովը օճաղ առնելով եկեղեցւոյն նուիրած է :

Պէտք է հարցնել իրեն. ո՞րն է արդեօք այդ օճաղը, ջաղացքին տեղը. բայց չէ՞ որ անոր փոխարժէքը՝ զոր վճարած էր նախապէս, վերջէն հաշուակցեցաւ եկեղեցւոյն հետ այն վարձքով՝ զոր պարտաւոր էր վճարել եկեղեցւոյն՝ քար գլուխ մէյմէկ փարայի հաշուով. վկայ են ասոր եկեղեցւոյն տնտեսները որոնց մէջ գոր-

ծակատարին ձեռքովն իսկ արձանագրուած է թէ՝ «Ջաղացքի տեղւոյն համար 6000 զրուշը հաշուուած է» : Ուրեմն ի՞նչպէս նուիրած կ'ըլլայ այդ գումարը : Իր հաշուով, եթէ մէկը իր վարձած տան երկու ամսուան վարձքը կանխիկ վճարէ, նուիրած կ'ըլլայ արդեօք : Շիտակը զարմանալի տրամաբանութիւն, մանաւանդ զարմանալի առատաձեռնութիւն :

Նաեւ կը պարծի եղեր թէ՝ գիւղին մէջ կամուրջ շինել տուի : Ծիծաղելի բան, 50 ոսկիով շինուած կամուրջի մը համար՝ իր գործակատարին՝ Արբաճամին ձեռքով մէկ ոսկի միայն տալով կամուրջը ի՞նք շինել տուած կ'ըլլայ : Այո՛, խոստացաւ կամուրջին չիմէնթօն տալու, բայց աւելի քան 20 տոպրակ չիմէնթօն փոխարժէքը եկեղեցւոյն հաշուին անցուց, և մինչև իսկ չմոռցաւ ետ առնելու պարագայ տոպրակները :

Հիմայ որ իրը բարեբար!! կը ձեռնայ, կ'արժէ որ իրեն յիշեցրնեմ այն նամակները զորս ինձի գրած է, երբ տակաւին լաւ մարդ էի իր աչքին :

Մինչդեռ ես Պալքէսէրի և Պանարմայի մէջ բուն սեփականութեան խնդրով զրազած էի, ստիպողարար կը դրէր ինձ որ սեփականութեան դատաւարութիւնը ձգեմ և Պոլսոյ մէջ արգելքի տակ առնուած իր 200 ոսկինոց քարերուն, այսինքնի որ անձնականին վերաբերեալ քարերուն դատաւարութեան ներկայ գտնուիմ : Մինչև անգամ դատաւարութեան օրէն չարաթ մը առաջ զիս Պօլիս կանչելը, և իր նամակին մէջ «Մուհաքէմէ կիւնիւնտէն պիր հաֆթա էվլէլ պուրտա պուլունմանըդ էլզէմ տիր պուրտա պիր քարար վէրէլիմ նէ չէյ իչիւն մուհաքէմէ հուզուրրնտա, խտտա էտէճէյիմիդի, քաշ տէֆա պու մուհաքէմէ իչիւն լազըրար էթտիյսէ սիզլնլէ, սիզ օ թաշլարը ունուտըն տէրտիսիդ. պէն օ թաշլարը ունուտամամ չիւնքի օնլար հաճըրտա զալտըզճա պէնիմ տալամ պիթմէմիշ օլուր պէնտէ մալումընըդ տրքի ուղուն միւտտէթ տալսլան նիզալան եաշամագ իսթէմէմ. ելվիլ պու պիզիմ մուհաքէմէ պիթմիլի սօնրա ֆեօյլիլէրին քալասը», գրած ըլլալը մոռցեր է կարծեմ, սակայն իր նամակը քովս է : Եւ այդ նամակը ուրիշ ամէն բանէ աւելի կ'ապացուցանէ թէ՝ ամբողջ այս խնդրին մէջ ինք ո՛չ թէ գիւղացւոց, այլ զուտ իր սեփական շահը կը հետապնդէր :

Որպէսզի ոչինչ մտնէ միայ այս մասին, այստեղ նոյնութեամբ արտագրեցի իր նամակին վերոյիշեալ մասը : Ահա այդ զգացումները կը տածէր իրը թէ գիւղացւոց և եկեղեցւոյն օգտին համար աշխատող այս զարմանալի բարեբար!! :

Ահա ապացոյց թէ Տէրունեան էֆ. այս խնդրին մէջ ուրիշ հոգ չունեցաւ՝ այլ միայն իր անձնական շահը : հոգը չէր թէ ի՞նչ կ'ըլլայ

օճաղներու դատը, կը բաւէր որ քար բերուէր Պօլիս: Իր նամակներուն մէջ «Աման քար հասցուցէք, գոնէ շաբաթը 40,000 զրկեցէք», կը գրէր արդէն: Երբ անտառաց նախարարութենէն փոխադրութեան դէմ արգելք մը կամ հակառակութիւն մը կը յարուցուէր, անմիջապէս կը յուզուէր և հոս ու հոն կը վազէր: Իսկ օճաղներու սեփականութեան խնդիրները լսել անգամ չէր ուզեր: Եթէ պէտք ըլլար նոր ապացոյցի մը, այն ատեն պիտի հարցնէի իրեն. — «Երկու տարիէ ի վեր տասը հազար անգամ խօսակցութեան նիւթ դարձած այս քարահանքերու խնդիրը ի՞նչ է, բացատրեցէ՛ք»: Կրնաք վստահ ըլլալ որ չպիտի կրնար պատասխան մը տալ, որովհետեւ բուն խնդրոյն մասին հետաքրքրուած իսկ չէ: Արդէն միայն իր շահուն վրայ մտածելուն, ուրիշի շահուն վրայ մտածելու ժամանակ ալ չէ ունեցած:

Կ'ըսէ եղեր թէ՛ «Ես ալ այսչափ ծախք ըրի, դրամս վտանգի ենթարկեցի, և եթէ դատը կորսուէր ես պիտի վնասուէի»: Ասիկա ըսելով անշուշտ իր անձնութիւնը ապացուցանել կ'ուզէ: Բայց ասիկա թերեւս ազդեցութիւն մը ընէ խնդրին տեղեակ չեզոքներուն վրայ, մինչդեռ բոլորովին հակառակ է իրականութեան: Այս կէտը ապացուցանելու և իր կարծեցեալ աճնութեան առասպելը քանդելու համար կը բաւէ որ իրեն հարցնեմ թէ ո՞ր թուականէն սկսաւ իր դրպանէն ծախսել այս քարահանքերու գործին համար:

Երբ հինգ տարուան պայմանագրութիւնը կնքելով իրեն բերի, ինք արդէն Մարբանի միջոցաւ 200,000 քար առած էր՝ և առնուադրն 160 ոսկի շահ ըրած էր: Միայն պայմանագրութեան թուականէն սկսաւ ծախք ընել. երբեմն 3, երբեմն 5 ոսկի տալով, այլ սակայն միւս կողմէ՝ գիւղէն անընդհատ կը բերուէին քարերը գործ ծախելով կը շահէր: Եւ իր ծախքը շահուն $\frac{1}{6}$ ն անգամ չէր:

Ինք ոչ միայն իր քսակէն 10 փարա չծախսեց, հապա իր շահուն հազիւ $\frac{1}{6}$ ը ծախսելով, մնացեալը կամացուկ մը իր դրամարկը տեղաւորեց: Ի՞նչ կը կարծէր արդեօք, կը կարծէր թէ այսքանը չտեսնելու չափ կո՞յր էինք: Քարին բուն գինը յայտնի է, փոխադրութեան, անտառի, մաքսի, նաւաւարձքի և եկեղեցւոյ տրուած ծախքերը որոշ և կանոնադրուած են. ծախուած գիներն ալ բացայայտ են, ուրեմն գաղտնի ի՞նչ մնաց որ չը գիտցուի: Ո՞ր է իր վտանգուած 300 կամ 500 ոսկին. ինչպէ՞ս կրնար այդ գումարը վտանգուած ըլլալ, երբ անոր քանի մը պատիկը շահ ըրած էր արդէն: Պիտի կրնայ ասոնց պատասխան տալ:

Արդեօք գործարան չինել տուաւ, գործիքներ բերաւ, թէ դրամագլուխ յատկացուց: Իրաւ է որ քարակոյններուն 200-250

ոսկի ավանս տուաւ, բայց այս դրամը բնաւ վտանգուած չէր: Այդ ավանսի դրութիւնը սովորութիւն մըն է, որուն կը հպատակին բոլոր քար հանել տուող վաճառականները: Եւ ավանս տալ՝ կորուստ ընել կամ դրամը վտանգել չի նշանակեր, քանի որ աշխարհք արաբատ գիտէ թէ քարակոյնները մաս առ մաս կը հատուցանեն իրենց պարտքը, ինչպէս որ իրեն ալ հատուցած են:

Ինք մէկ կողմէն քարակոյններուն շինողչէք կը վճարէր և միւս կողմէ թաղապետութիւններէն քարերուն փոխարժէքը կը գանձէր: Եթէ ուրիշ հանքերու նման հորեր պեղելու, մեքենայ և գործիքներ բերելու համար ծախքերու ենթարկուէր, ոչինչ կրնայինք ըսել, բայց այս գործին մէջ քարակոյններուն տրուած շինողչէքէն դատ ի՞նչ բանի 300 կամ 500 ոսկի յատկացուց որ ի դրամը վտանգած ըլլար: Անօգուտ են այն խօսքերը զորս կը յեղյեղէ մեր բացակայութեան՝ և խնդրոյն անտեղեակ անձերու ներկայութեան: Հրապարակաւ թող ըսէ որպէսզի Հայ Գիւղի քարակոյնները և Պանտրմայի մէջ խնդրին մօտէն տեղեկութիւն ունեցողները իմանան և իր արժանի պատասխանը տան:

Մնաց որ, ինչպէս յայտնի է օրէնսդէտներու, դատը կորսուելու պարագային ալ իրեն վնաս չէր դար, քանի որ քարակոյնները կը կրէին վնասը: Զե՞ որ Պ. Գութօ, եթէ դատը շահէր, չէր կրնար իր օճիքէն բռնել, քանի որ իրեն հետ գործ մը չունէր. մինչդեռ ամենայն իրաւամբ կրնար քարակոյնները հետապնդել, առարկելով թէ իր օճաղները բանեցուցին և իրեն վնաս տուին: Ես արդէն այս պարագաները Տէրունեան էֆ.ի լաւ մը բացատրած էի և ինք անոր համար մտաւ այս գործին մէջ: Ինք համոզուեցաւ որ դրամագլուխ յատկացնելիք և նիւթական գոհողութիւն պահանջող գործ մը չէ ու ունէ վտանգ չի սպառնար իր դրամին:

Արդէն կարելի՞ բան է երեւակայել վաճառական մը որ Պօլսոյ մէջ ապահով եղող իր դրամը վտանգելու համար ելլէ մինչև Հայ Գիւղ երթայ և անստույգ շահագիտութեանց մէջ նետուի: Տէրունեան էֆ. յիմար չէր անշուշտ: Եթէ դրամ արամադրեց, պատճառը սա է որ բոլորովին ապահով էր թէ այս գործին մէջ կորսնցնելիք ոչինչ ունի:

Իր առաջին ծախքն է ինձ տրուած շոգենաւի և կառքի վարձքերը, որոնց վեց ամսուան հաշուեցուցակը իմ ձեռքս է: Անկէ ականբե կը տեսնուի թէ՛ երբեմն շաբաթը կամ տասներօրեայ օրը անգամ մը 3 և 5 ոսկի ծախք ըրած է. սակայն՝ այդչափ միջոցի մէջ մալուաններով քար կը բերուէր, և ինք քարի շահուն $\frac{1}{6}$ ն կամ $\frac{1}{6}$ ն հազիւ կը ծախսէր: Հաշիւը բացայայտ է, չի կրնար գաղտնի պահուիլ: Եթէ իր յիշողութիւնը կարճեցրէ, թող բարեհաճի իր տեսարաններուն դիմել. անոնք կրնան զինքը համոզել:

Ապա ուրեմն՝ «Ծախքերու ենթարկուեցայ, դրամս վտանգեցի, և չն», աղմկայոյց բացագանչութիւնները լոկ չափազանցութիւններ և պոռոտախօսութիւններ են:

Դալով իր ինծի տուած դրամին՝ «Չորս հարիւր ոսկի տուի, դեռ ի՞նչ տամ, փոխանորդի մը 400 ոսկի վարձք չի՞ բաւեր միթէ», կ'ըսէ եղեր ասդին անդին, հայհոյութիւններ ալ չխնայելով: Իր յիշոցներուն բան չեմ ըսեր: որովհետեւ մարդուս ընդոծին բնաւութիւնը անսխալ է, որչափ ալ Պօլիսի, Բարիզի և Լոնտօնի պէս քաղաքակիրթ միջավայրեր գացած ու տեսած ըլլայ: Իսկ վարձքի մասին՝ ենթադրենք թէ՛ ինծի 400 ոսկի տուաւ. արդարեւ մեծ գումար մ'է այս, մինչեւ իսկ 300, 200, 100 ոսկին փոխանորդի մը համար շատ է, սակայն գործ կայ որդէն համար 2000 ոսկին ալ քիչ է. փոխանորդի մը վճարուելիք վարձքը կը չափուի գործին կա, բեւորութենէն, արժէքէն և հարկ ըլլալիք աշխատութենէն ու տեւողութենէն: Պօլսոյ պէս հրապարակի մը վրայ գործող վաճառական մը պիտի ըլլայ, չէ՞ր կրնար սյսքան տարրական բան մը գիտնալ: Մնաց որ, ո՞վ բաւ իրեն թէ՛ ես գործին լոկ փոխանորդն եմ:

Առաջնորդ Սրբազանին վերոյիշեալ նամակին վրայ՝ լքուած, մեռած և կորած այս խնդրոյն վերաբերեալ միմիայն արձանագրութիւնները հետազօտելու և ստուգելու համար երկու տարի տքնողը ես եղած եմ, Պատրիարքարանի պարութեաներուն մէջ պահուած երկու փաստաթանկերու աշխատեցողին թէ՛ «Այս դատը չի յաջողիր, գիւղացիները անիրաւ են», և ուրիշ ինձ ընդդիմադիր փաստաթանկերու և գիւղացիներէն կարեւոր մասին Գութոններուն հակամէտ գտնուելուն դէմ համարձակելով հրապարակ նետուողը ես եղած եմ. այնուհետեւ, ըստ գործերս երեսի միայ թողած, յաճախորդներս ցրուելով և ուրիշ ապրուստի աղբիւրներս փակելով, երկու քուկէս տարի անընդհատ այդ գործին նուիրուողը դարձեալ ես եմ: Չորս անգամ պետական խորհուրդէն, երկու անգամ Տէֆթէր-խանէի վարչութեան յանձնաժողովէն, չորս հինգ անգամ Բ. Դոնէն, խանէի վարչութեան յանձնաժողովէն, չորս հինգ անգամ Բ. Դոնէն, Պալլքէսէրի և Պանտրմոյի վարչական ժողովներէն տեղեկագիր, որոշմագիր, և այլն ձեռք բերողն ես եմ: Ասոնց ամենուն մէջ փոխանորդ Սեպուհը գրուած է, ոչ թէ՛ չիմեքօնի, փիքեքի Տէրուն-եան էֆէնտի, և կամ հաճի Բուղանդի որդի պալլքի Մանուկ:

Եթէ ես՝ համարձակ հրապարակ չենտուէի, և չի պնդէի թէ այս դատը անշուշտ կը յաջողի, եթէ քարակոյնները չը համոզէի, կարելի՞ էր որ իր գրամարկը 3000 ոսկիի մօտ գումար մը մտնէր: Ինք իր գործը միայն գիտէ. ուրեմն թող չիմեքոյէն կիրէն եւ պատէն անդին չանցնի. ինք ի՞նչ կը հասկնայ կառավարական գործերէ, օրէնքներէ, կանոններէ և պաշտօնական գործողութիւններէ:

Դեռ մինչեւ այսօր լուր չունի և չէ հասկցած թէ գործը ի՞նչ տեսակ օրինական ձեւ առած է:

Սկիզբէն ի վեր այս գործին թէ հնարողը, թէ ձեռնարկուն, թէ համարձակողը, թէ տնօրէնը, թէ փոխանորդը և թէ գիւղացիները համոզելով իրեն հետ պայմանագրութիւն կնքել տուողն ես էի, իսկ ինք՝ վաճառատանը մէջ նստած՝ մէկ կողմէ դրամ տուող և միւս կողմէ դրամ առնելով, աւելին դրամարկոյն մէջ տեղաւորող արկղակալ մըն էր: Ուրիշ ի՞նչ բեր էր ասկէ դատ և արդէն ի՞նչ գիտէր որ ինչ պիտի ընէր: Եւ ամէնէն վերջը, մօտ 3000 ոսկի գումար չա՛մը գրպանելէ յետոյ, կը գոչէ թէ՛ այլեւս ի՞նչ պէտք էր տալ, 400 ոսկի չի՞ բաւեր...

Ես այնչափ միջոցի մէջ 600 ոսկի ծախք ունիմ, պարտական մնացի ինչպէս որ գիտէ ինք ալ. Բերայի մէջ արարթըմա՛ն չինել տուի թէ պանդոկ. ես ուր որ բնակութիւն հաստատէի ամիսը 25 ոսկի կը շահէի. միթէ չէի՞ շահած: Ինք գիտէր թէ երկու տարի առաջ ինծի առաջին կարգի գայմագամութիւն առաջարկեցին, բայց այս խնդրոյն պատճառաւ չի կարողացայ ընդունիլ. բայց տասի, դիրքս անգամ վտանգի ենթարկեցի, և եթէ այս դատը կորսուէր, ի՞նչ պիտի ըլլար իմ դիրքս. ո՞չ ապաքէն այս կողմերը ապրիլ անկարելի պիտի ըլլար. արդեօք այնչափ թշնամիներ չպիտի՞ յարձակէին իմ վրայ, լրաղիրները հրապարակաւ չպիտի՞ պախարակէին զիս թէ ժողովուրդին թշուառութեան պատճառ եղար և անոր ու եկեղեցւոյն իրաւունքը խաբար կորսնցուցիր: Եւ արդէն՝ իր լրագրական բարեկամներէն մին՝ առանց խղճահարելու և տառնց խորհելու, հրապարակաւ չպախարակեց զիս թէ՛ «Սեպուհ օճաղները իր վրայ կը դարձնէ, կամ կ'ուղէ եղեր դարձնել», մինչդեռ Պանտրմայի, Հայ Գիւղի և Պալլքէսէրի աղագայինք քաջ գիտէին թէ ես այդ խնդրոյն համար ի՞նչ զոհողութիւններ յանձն առած և որչափ եռանդազին աշխատած եմ: Գոնէ պէտք է գիտնային թէ փոխանորդ մը ըստ օրինի արգիլուած է իր անուան դարձնել այն ստացուածքը որուն փոխանցման համար փոխանորդ կարգուած է:

Տէրունեան էֆ. գիտէր որ ես այս հոգերը ձեռք բերելով նախ Պուրկազեան Մանուկին ժառանգորդաց վրայ և ապա Առաջնորդ Սրբազանին անուան փոխանցելու փոխանորդ էի. ուրեմն ինչպէ՛ս կրնայի իմ անուան փոխանցել տալ. կարելի՞ է այս ըստ օրինի: Մարդ յիմար ըլլալու է, գոնէ վայրկեան մը հաւատալու համար թէ Ֆերադի յանձնաժողովը կը հաւանի ասանկ գործողութեան մը: Եւ եթէ երբեք կարելի ալ ըլլար, ամբողջ Հայ Գիւղի ժողովրդեան, Պանտրմայի Գաւառական և Գաղ. ժողովներու, Առաջնորդին, Հայ Գիւղի Թաղ. Խորհրդոյ և գիւղի մըխարիւն և անդամոց աչքին

առջիւ կարելի էր այս տեսակ բան մ'ընել: Մարդ եթէ քիչ մը տրաւ մաքանութիւն և հինգ բարայի խելք ունենայ, այսպիսի արարքի մը հաւանականութեան չի հաւատար:

Ահա՛, ինչպէս կը տեսնուի, հաւատարիմ ու եռանդուն ջանքերով, առանց թերահալու պարտականութեանս մէջ, ազգին քսան տարիէ ի վեր կորսուած, փճացած և մօտ 15,000 ոսկիի արժողութեամբ մէկ սեփականութիւնն էր որ փրկեցի: Եւ տակաւին սիրտ ունին զիս զրպարտելու ու քննադատելու: Բացայայտ չեղեալ որ ես այս խնդրին մէջ ամէն բան միանգամայն կը փտանդէի. որովհետեւ, հարկ կա՞յ լսելու, յաջողութեան պարագային իսկ զիս քննադատելու և զրպարտելու յանգանդները, յոռեգոյն դահլիճի մը պէս պիտի վարուէին ինծի հետ, եթէ դատը կորսնցնէի:

Դուրեան Սրբազան երկու անգամ՝ ստիպողաբար զիս Պօլիս կանչեց, որովհետեւ հակառակորդ կողմը իր բարեկամներուն միջոցաւ շարունակ Պատրիարքարանը կը թեւադրէր ու կը ձանձրացնէր ըսելով թէ՝ «Դատը պիտի կորսնցնենք, վերջը զիւղացիներուն մեղք պիտի ըլլայ, փաստաբանին խօսքերուն ակնա՞յ մի դնէք, սուտ կը խօսի»: Բայց Դուրեան Սրբազան ոչ թէ Մանկունի Սրբազանին պէս իսկոյն փաստաբանը միջամտութենէ արգիլելու հրաման տուաւ, այլ անմիջապէս զիս կանչեց, լսեց, համոզուեցաւ և մինչեւ անգամ չնորհակալութիւն յայտնելով բարեմաղթութիւններ քրաւ:

Ես այս գործին սիրոյն շատ սնդամ անձս վտանգի ենթարկեցի. երբ հարկ ըլլար, ձմեռուան խստաշունչ օդերուն, ծովուն փոթորկալից վիճակը առանց նկատի առնելու, շողենաւ նետուելով Պանտորմա կ'ելլէի. քանի անգամներ ալեկոծութենէ մեր շողենաւ ընկղմելու աստիճանին հասաւ: Պանտորմայի ծանօթներս շատ անգամ կը յանդիմանէին զիս թէ՝ «Դուն ընտանիք ու զաւակներ չունի՞ս, այսպիսի փոթորկայոյզ օդով ճամբորդութիւն կ'ըլլա՞յ» ևն.։ Ինքն իսկ, Տէրունեան էֆ.՝ ահա թէ ինչ կը գրէր ինծի. «Մօն չէր, օ կիթաիյնի՛նիդ կիճէ, քէզա էրթէսի կիւնիւ էվ վէ մաղազա խալզընձա հէբի՛միդ էստիշէ վէ մէրազտա խիք, օ՛ հավատա օ սուգտա վէ օ քար թիբի իլէ պու չօճուգ նասըլ Պալքէսէրէ կիաէճէք տիր տէյի. չօգ չիւքիւր, տիւնքի կիւն սապահլայրն ալտըղըմը թէլէզրաֆտան. չօգ մէմուտն էթալիդ պիդի, չուցի հեռ դիւրիւ քեհիլիք վար սը՝ սէլամէթ կիթմիշսիդ չօգ մէմուտն վէ մէսուր օլտըգ»:

Ինք ասոնց ամենուն ականատես ու տեղեակ էր, բայց խնդիրը զրամին գալուն պէս ոչ միայն ամէն բան մոռցաւ, քլլ ամենէն վերջը, զիս բոլորովին դուրս նետելու համար, քսան տարիէ ի վեր հօրս և ինծի երախտապարտ գտնուող գործակատարը խիստ ճարտար կերպով թունաւորելով զրգուեց ինձ դէմ և զիս նախատել տուաւ անուր հայնոյութիւններով:

Այն խեղճ արարածն ալ, իր կարճամտութեամբ չկրցաւ հասկընալ Տէրունեան էֆ.ի բուն նպատակը, թունաւորուեցաւ և սկսաւ ասդին անդին անուանարկել զիս, որ իրեն բացի բարութիւնէ ուրիշ գէշութիւն մ'ըրած չէի: Բայց որո՞ւ վնասեց, եթէ ոչ միմիայն իրեն: Ան զիս վշտացուց և ասով վշտացան գիւղացիները, որոնք արդէն իմ սիրոյս համար կը լռէին, սակայն հիմա ամենքն ալ իրմէ երես դարձուցին և թշնամիներն ալ սկսան վրէժ լուծելու, և այնչափ յառաջ գացին որ այսօր դատարանէն բանտարկութեան որոշում տրուած է իր մասին:

Ահա թէ Տէրունեան էֆ. գործը մինչեւ ո՛ւր հասցուց, որպէս զի կանչեց իր շահախնդրական նպատակը իրագործել: Իր գործակատարին ենթարկուած այս փորձանքին բուն պատճառը ինք է. ինք է նաեւ բուն հեղինակը այն վնասներուն որոնց ենթարկուեցան խեղճ քարակոյիները:

Ինք իր գործակատարին անարգել տուաւ ո՛չ միայն զիս, այլ և Պանտորմայի Բաղ. Ժողովոյ Անդամներն ու Առաջնորդ Սրբազանը, որոնք այդ անուպայ անձին կողմէ փողոցներու և շուկաներու մէջ նախատուեցան անօրինակ չարախօսութիւններով: Պատճառը պարզ է: Մինչդեռ իր պայմանագրութեան լրանալուն 3¹/₂ տարի պէտք էր, այս պայմանաժամը տասը տարուան բարձրացնելու համար աշխատեցաւ և իմ գիւղէն բացակայութեանս մէկ միջոցին որքան ալ միտմիտ քարակոյիները համոզելով պայմանագրութիւնն մը ստորագրել տուած էր, բայց չկրցաւ վաւերացնել տալ Պանտորմայի Բաղ. Ժողովին:

Եթէ ինք հաւանութիւն չունենար՝ իր գործակատարը կը համարձակէր այդ կերպ վարուելու և երբ տեսաւ որ այս կերպով ալ չի յաջողիր. Հայ Դիւղի միամիտները զրգուեց որ Պանտորմայի Բաղ. Ժողովին վրայ յարձակին և պայմանագրութիւնը վաւերացնել տան: Բնականաբար ինք պիտի ուրանայ այս կէտը: Բայց դարձեալ իր նամակը պիտի ելլէ իրեն դէմ: Ահա թէ ի՞նչ կը գրէր գիւղացիներուն ադ մասին. —

«... Թապիի քի Բաղ. Ժողով էր ես կէճ անլահաճագ քի քէնտի եարտըզարը քէօյլիւնիւն մէնֆաթընա քարչը տրր: Եանի պէն էօյլէ զանն իտէրիմ քի պիր թաշճը քօճա թարլատա իշլէտիւնիտէ քէնտիսի տահա գիւտաէ ֆախաէլի վէ իտիֆատէլի օլուր, նէ սէպէպէ մէպնի քէօյլիւնիւն էքմէյինէ վէ թիճարէթինէ մանի օլտըզարընա սնլայամամ. եալլըրզ չուրաւընը կէօրիւրիւմ քի պիր գաչ տանէ խաթիլէրին ինթիգամընա ումուճ քէօյլիւ գուրպան օլուր. Բաղ. Ժողով քէօյլիւյէ սէյօր քի սիգ 20 դր. գազանմայրն սիգէ չօս սը օ գրսար, սիգէ օն դր. Եեթիւր. պէն պաւգա քարզ անլամամ պուրն»:

Արդ, ինք, երեսփոխան, Թաղ. Խորհրդոյ և Տնտեսական Խորհրդոյ անդամ ըլլալով, իրեն կը վալլէ՞ր որ տգէտ ժողովուրդը Առաջնորդին և Քաղ. ժողովին դէմ գրգռէր։ Ու մտածել թէ այս ամէնը ըրած է սոսկ իր անձնական շահուն, սոսկ շահադիտութեան համար։

Յայտնուեցաւ ահա թէ ո՞վ է ժողովուրդը գրգռողը, ե՞ս թէ ինք։ Ինք դեռ ուրիշ միջոցի մըն ալ դիմեց որպէսզի իր նպատակին հասնի։ Իր խորհրդականը, Տէրունեան Արքանամ էֆէնտին, Պանտորմայի գայմագամին դիմելով ըսաւ թէ՝ «Հայ գիւղի մէջ complot մը կազմուեւր է, դրամ կը ժողվեն և ասոնց պարագլուխն ալ Սեպուհն է, վարչական միջոցաւ արգիլեցէք»։ Սալայի գայմագամը, ուշիմ մարդ, կ'ըսէ թէ՝ «Ձեր այս յայտնութիւնը գրաւոր ներկայացուցէք որպէս զի պաշտօնական հետապնդութիւն կատարեմ»։ Նորին մեծապատուութիւն Տէրունեան Արքանամ էֆէնտին՝ «Շատ աղէկ», ըսելով կը մեկնի, անգամ մըն ալ երեւան չելլելու համար։ Կրնա՞ն ուրանալ։ Գայմագամը ողջ է, Առաջնորդ Սրբազանն ալ ողջ է, յետոյ Գայմագամը՝ Առաջնորդին և իմ ներկայութեանս ցաւ յայտնեց ըսելով թէ՝ «Հայու մը բերնէն այսպէս խօսք մը լսելով խիստ զգացուեցայ, սիրտս արիւնեցաւ»։ Ողորմելի Արքանամ էֆէնտին կարծեմ՝ մոռցեր է թէ, ի՞նչ չըջանի մէջ կ'ալորինք, և առանց խղճահարելու հոս ու հոն կը գրպարտէր և կը բամբասէ Առաջնորդ Սրբազանը՝ որովհետեւ իր կնքել ուղած տասը տարուան պայմանագրութիւնը—չվաւերացուց։ Երեք չորս տարիէ ի վեր ինք կը տեսնէր որ Ն. Սրբազնութիւնը ժողովուրդին և եկեղեցւոյ օգտին ծառայեց. իր միակ ջանքն ու փափաքն էր պաշտպանել անոնց իրաւունքը որուն համար գիշեր ցերեկ իր հանդիսար թողած կ'աշխատէր Պանտորմայի և Պալքէտէրի մէջ, գրաւելով նաեւ կառավարական պաշտօնէից համակրութիւնը իր անշահախնդիր և ուղղամիտ բնաւորութեամբ։ Հակառակ որդեւորու դէմ մաքառեցաւ, իր քսակէն 10—12 ոսկի ծախսեց, առանց մէկէ մը հինգ փարա առնելու, ի հարկին գիշերանց նաւակով Հայ Գիւղ գնաց, և վերջապէս սա քարահանքերու խնդրոյն անձնուիրութեամբ, և իրեն առաջարկուած մեծամեծ խոստումներուն չը գիշանելով կատարեալ հաւատարմութեամբ և անվեհեր աշխատեցաւ մինչեւ վերջը։

Այն ատեն աղէկ էր: Իսկ հիմայ գէշ եղաւ, որովհետեւ չուզեց Տէրունեան էֆ. ի շահուն ծառայել՝ գիւղացւոց և եկեղեցւոյն շահը ոտնակոխ չընելու համար:

Տէրունեան և Արբաճամ էֆ. Գեորգ, ջատուկ կիներու պէս ի զուր
կ'աշխատին այս ու այն բամբասել: Իրենց բամբասանքին առարկայ
դարձած անձերը պէտք եղածէն աւելի ծանօթ են ո՛չ միայն Պանոս

տրամա-Պալլքէսէրի, այլ նոյն իսկ Պօլսոյ մէջ: Ի զուր կ'աշխատին
ու կը վատնեն իրենց ժամանակը: Տակաւին Համոզուեցա՞ն թէ ա-
նօգուտ է բրածոյին:

Կը յուսամ որ հանրութիւնը բաւականէն աւելի լուսարանուեցաւ թէ ամբողջ այս խնդրին մէջ Տէրունեան էֆ. ինչ դեր կատարած է իրօք: Ինք իւր բարերար մը կը ներկայանայ, բայց մենք անհրեքի փաստերով ապացուցինք թէ պարզ շահագէտ մըն է որ սոսկ իր սեփական շահը կը մտածէ, և անկէ դուրս՝ հոգը անդամ չընենք, եթէ նոյն իսկ զԼեւոնյիք բոլորովին կործանին:

Սակայն հանրութիւնը թող չկարծէ թէ Տէրունեան էֆ.ի ամբողջ նպատակը այս եղած է : Ատիկա ոչինչ է բաղդ տաժամբ, իր մեծ փափաքին :

Միաբանելով գործակատար Մանուկի հետ, Տերունեան էֆ. ծածկաբար աշխատեցաւ հոյն օնագները փոխանցել տալ Մանուկի և կամ իր անուան: Փախաբնցաւ որ գիւղացւոց 13-15000 ոսկի արժողութեամբ յիշեալ սեփականութիւնն իր անուան քերաղ ըլլայ... Ասոր իհնչ պիտի ըսէ արդեօք:

Եւ չկարծուի թէ ասիկա օգային գրպարտութիւն մըն է : Ասիկա
բուն իսկ իրականութիւնն է , ե դարձաւ Տէրունեան էֆէնտին է
որ պիտի գայ հաստատուլ այս կէտը : Ահա թէ ի՛նչ կը գրէր ինծի
այդ մասին 7/20 Մայիս 1911 թուակիր նամակով .—

«Նաաւըքի Մանուկատա եղմը՝ ըմբար, զաթը ալինդէտէ պիւ-
տիրմէ կէ իգթիգա կէօրիւրիւմ ինքիգալ օլաճագ արագինին պէս սե-
նէ միւսսէք իչիւն պէնիմ նամրմա իճրա իսիւմիսինի Մանուկա
կէօրիւտէրէի ինապրնա իճրասընր աշուճա սիգսէն Տախի բիճա ի-
սէրիւմ... Ինչալլա՛ն աալը կրնն պուրտնա կէլտիյնաւ պու ա՛միւրիմ
սուրէթաւ մուամլէյի եաթուպ կէլիլ զլուրտունուզ վէ պունը պէնէ-
մէնալ սիգին իչկիւզարլուզ վէ տրապէթինիգաւն պէքլէրիմ» :

Դարձեալ՝ իր գործակատարին գրած 4/17 Մայիս 1911 թուականի
նամակին մէջ կ'ըսէ. —

«Ինքիզալ մուամէլէօի հազգրնտա հաարլքի պուրտա կէօրիւշ-
միւշտիք, օլ վէճիլէ իշին իճապրնա կէօրէ աււշիւնիւր վէ իգթի-
զաարնը հաբարընը... Էանի աւազիհին իքրիգալի Էա սէհին Էա
պէհիմ նամրմա օլմալը. սէնին օլուրտա պէլքի քէօյիւ պիր շէյ
տէր, պէնիմ իւզէրիմտէ օլմասը տահա մինասիպ օլուր» :

Դարձեալ 7/20 Մայիս 1911 թուականով իր զործակատարին
գրած նամակին մէջ կ'ըսէ. —

«Նաորը քի ազտէմէն, եանի պուհտան էլէլքի մէքթուպըմտա եադ-
մըշարմ, եինէ թէքըսար էտէրիմ... եաբըլաճադ ինթիդալ Ծահնէ միւտ-
աէթ իշիւն պէնիմ իւզէրիմէ օլտուն. մէշմուլ էթմէմքի քէօյլիւ պու-

էզմէմէք իշուն եհտիմիդաէ պիր թէյմիսաթ պուլլուսուսն:

ճակին մէջ: Ինչպէ՞ս պիտի

ցընող ճնշումը :

ըննայ քարակոփները բանեցնել ուղած ժամանակը և հաշվարկել ըն

Թեան, մինչեւ իսկ եթէ Պանտրմա գտնուիմ: Թող բարեհաճիս ձեռնարկել Պանտրմայի հարցը:

ԴՐԻՆԸ ՔՅԱՅԼ ԺԸ ԱՆՈՂԱՄ ՀԵՆ ԿՐԻՆԱՐ ՍՈՒՍՈՒՐ:

կուած են քսան տարուան զերութենէ մը :

Դար իրաւունքը :

կրնար լիլալ ինձի :

Հասցուց :

Վրովարժեքը հատուցանելու դատապարտուեցան: Պէտք կ'ա՞յ յիշեցը-

հելու իրեն թէ գիւղացւոց համար կործանման համարժէք է ասիկա :
 Եթէ ինք և իր գործակատարը, առանց աղքատներու իրա-
 ւունքը ռանակոխ ընելու, հանդարտօրէն ուղղամիտ ընթացքի մը հե-
 տեւէին, մինչև ցարդ թէ գործերն ամբողջովին աւարտած պիտի ըլ-
 լային և թէ գիւղացիք հանդիստ պիտի մնային :

Գիւղացւոց արդի վիճակը սակայն շատ հեռու է հանդիստ ըլ-
 լալէ, և ասոր պատճառը, կը կրկնեմ աւելորդ անգամ մըն ալ, Տէ-
 բունեան էֆ.ն է : Ես այս պարագան ապացուցի փաստերով : Թող
 Տէբունեան էֆէնտի ալ, ինծի պէս ճակատաբաց երեւայ հրապարակի
 վրայ, փոխանակ կողմնակի միջոցներով քիչ մը աւելի դառնացնե-
 լու գիւղացւոց արդէն իսկ տխուր վիճակը :

Եւ եթէ չուզեր հրապարակ իջնել, ես միշտ պատրաստ եմ իրեն
 հետ դատուելու ո՛ր և է անկողմնակալ ժողովի առջեւ, և ապացու-
 ցանելու բոլոր դրածներս :

Կը սպասեմ իր կամքին :

